

Grof Karlo (Károly) Khuen-Héderváry i Hrvati

dr. sc. Ladislav Heka*

Sažetak

Jedna od najpoznatijih osoba hrvatske povijesti svakako je ban Károly (Karlo, Dragutin) grof Khuen Héderváry koji spada u red najznačajnijih i najviše pozicioniranih osoba hrvatsko-ugarske povijesti. Bio je državnik koji je dva desetljeća obnašao bansku čast te u dva navrata i dužnost predsjednika ugarske vlade. Za razliku od svojega prethodnika, baruna Josipa Jelačića, kojemu je hrvatska historiografija zapamtila samo dobre osobine, grof Khuen Héderváry je u narodnoj svijesti ostao zabilježen u izrazito negativnome svjetlu kao povijesna osoba koja se zauzimala za odnarođivanje i za mađarizaciju. O njemu se najčešće ne zna ništa drugo doli stereotipi koji baš i ne odgovaraju povijesnim činjenicama. Često se ističe da je on stranac nametnut izvana (iz Mađarske), iako je odrastao i najveći dio života proživio u Hrvatskoj. Zauzimao se za održavanje ugarsko-hrvatske državne zajednice te je promovirao suradnju i suživot dvaju naroda, a prava Hrvatske branio je i kao ban, a kasnije i kao kraljevski personal i ugarski ministar vlade. U ovome uratku analiziramo političke prilike u Ugarskoj i Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća te prikazujemo stajališta grofa Khuena-Héderváryja o hrvatskome pitanju.

Ključne riječi: hrvatski ban i predsjednik ugarske vlade grof Karlo Khuen Héderváry, hrvatsko-ugarska državna zajednica, dualizam, nacionalno pitanje, rasprava o proračunu za 1904. godinu

Tko je bio grof Károly Khuen-Héderváry?

Grof Károly Khuen-Héderváry de Hédervár (Hédervári gróf dr. Khuen-Héderváry Károly, 1849. – 1918.), mađarsko-hrvatski je političar i državnik koji je obnašao čast hrvatskoga bana (1883. – 1903.), te u dva navrata predsjednika ugarske vlade (od 27. lipnja 1903. do 3. studenoga 1903. i od 17. siječnja 1910. do 22. travnja

---

* docent, Pravni fakultet, Institut za komparativno pravo, Segedin

** Veći dio rada objavljen je u *Zborniku Pravnog fakulteta u Rijeci* 2016/3.

1912.). Naslov Héderváry i posjede Ozora, Tamási i Hédervár naslijedio je nakon smrti svojega rođaka grofa Hédera Viczaya od Hédervára, posljednjeg člana loze Viczay. Grof Viczay je, naime, oporukom iz 1873. za svojega nasljednika imenovao najstarijega živućega sina grofa Antona Khuena Bélásija (dakle, svoga sinovca Karla) uz uvjet da u svoje obiteljsko prezime unese i pridjevak Héderváry. Grof Károly Khuen Bélási je to i učinio te je prosinca 1874. iz Beča dobio dozvolu za korištenje dvojnoga prezimena Khuen-Héderváry. Tako je postao prvi grof s tim prezimenom. Novi obiteljski grb nastao je spajanjem grbova navedenih dviju obitelji.

Odrastao je na obiteljskom posjedu u Nuštru, a zatim je studirao pravo u Zagrebu (bila je prava rijetkost da jedan grof studira u malenome Zagrebu, gradu dvanaestak puta manjem od Budimpešte)¹ i Požunu te je 1875. počeo javnu i političku djelatnost kao parlamentarni zastupnik Győra iz redova vladajuće Slobodarske stranke (*mađ.* Szabadelvű Párt, u hrvatskoj literaturi ju gdjekad nazivaju Liberalnom strankom) čiji je član bio sve do njezina ukidanja. Od 1882. je bio veliki župan županije Jur (*mađ.* Győr), a od 1883. hrvatski ban. Nakon dvadesetogodišnjega upravljanja Trojednom kraljevinom grof Károly Khuen-Héderváry je 27. lipnja 1903. imenovan za ministra predsjednika Ugarske vlade (poslije odstupa ministra predsjednika Kálmána Szélla), a ujedno je bio i ministar unutarnjih poslova te ministar za odnose s kraljem (Kenyeres 1967, 914.). Ovu je čast obnašao do 3. studenoga 1903. kada je odstupio. Ministar unutarnjih poslova bio je i u vladi grofa Istvána Tisze (3. ožujka 1904. – 18. siječnja 1905.), a uz to je bio i parlamentarni zastupnik Temišvara iz redova Slobodarske stranke (1904. – 1906.) i član Doma velikaša (1906. – 1910.). Poslije toga je stanovito vrijeme živio na svome obiteljskom posjedu u Héderváru.

No, ipak se vratio u politički život, i to na vrh, nakon što je tog 17. siječnja 1910. još jednom dobio mandat za sastav vlade (poslije pada Wekerleova kabineta), ali tada već kao kandidat Nacionalne stranke rada (*mađ.* Nemzeti Munkapárt), čiji je bio jedan od osnivača. Stranka je nastala na tragovima bivše Slobodarske stranke koja je prestala postojati 1906. godine. U drugom mandatu je na vlasti ostao dvije godine, prije nego što je 22. travnja 1912. morao odstupiti. Uz dužnost ugarskoga predsjednika vlade istodobno je obnašao i dužnost ministra unutarnjih poslova i ministra za odnose s kraljem te hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga ministra bez lisnice. I iz toga proizlazi da je volio držati konce u svojim rukama, napose u pitanjima unutarnjih poslova, ali i odnosa s dvorom te s Hrvatskom. Sa svojim užim zavičajem ostao je u tijesnim vezama, među inim i kao počasni građanin Zagreba i Varaždina. Politikom se bavio sve do smrti. Bio je zastupnik budimpeštanskoga IV. okruga (1910. – 1918.), prvi kraljev povjerenik (kod krunidbe, obreda prijenosa krunidbe, od 23. do 30. prosinca 1916.) i predsjednik Nacionalne stranke rada (1913. – 1918.). Poslije završetka državničke karijere je 6. svibnja 1915. izabran za stalnoga

¹ Mađari su gdjekad ismijavali Hrvate da pokušavaju izjednačiti hrvatsku prijestolnicu s ugarskom. Razlika među njima bila je golema, jer je 1890. Budimpešta imala 486.671 stanovnika, a Zagreb 38.742 duše, dakle manje nego neki mađarski provincijski gradići. U to je vrijeme, primjerice, Segedin imao 85.569 stanovnika, dakle dvostruko više žitelja od Zagreba.

člana Mađarske akademije znanosti. Umro je u Budimpešti 16. veljače 1918., a pokopan je u Héderváru 21. veljače 1918.

Grof Khuen-Héderváry je od 6. rujna 1880. bio u braku s groficom Margit Teleki (1860. –1922.), pripadnicom stare mađarske grofovske obitelji koja je rodbinski bila povezana s grofovima Széchenyi i Esterházy. U njihovome su braku rođeni sinovi Sándor Khuen-Héderváry (1881. –1946.) i Károly Khuen-Héderváry ml. (1888. –1960.). Sándor je bio diplomat, a Károly (rođen u Zagrebu 1888.) predsjednik Državne poljoprivredne komore, član Doma velikaša, a poslije 1918. Gornjega doma parlamenta i bilježnik doma, te čelnik mađarskih izviđača. No, niti jedan od njih dvojice nije imao djece, pa je Károlyevom smrću 1960. izumrla muška grana ove obitelji.

Premda je najveći dio života (osobito do odlaska u Budimpeštu 1903.) proveo u Hrvatskoj, ipak se u hrvatskoj historiografiji o njemu stotinjak godina govorilo kao o strancu. Zanimljivo je da su nejasni mnogi podaci iz banova životopisa, napose oni o mjestu rođenja. U nekim se banovim životopisima spominje da je rođen 23. svibnja 1849. u Nuštru, ali većina njih navodi da je rođen u gornjosilezijskom (austrijskom) kupalištu Gräfenbergu pored Freiwaldaua (danas Jasenik, Češka Republika).² Neki autori kažu da je Nuštar kao rodno mjesto navedeno zato da se pokaže da je ban „domaći čovjek, a ne stranac“ (ban tomu nije proturječio), pa je stoga Gräfenberg kao rodno mjesto izmišljen kako bi se umirili Mađari koji su grofa doživljavali kao došljaka iz Hrvatske (Ostmajer 2009, 391.). Mira Kolar Dimitrijević kaže da se „u Hrvatskoj desetljećima namjerno tajilo čak i to da je rođen u Nuštru i da odlično govori hrvatski jezik“ (Kolar-Dimitrijević, 2013.). U prilog tvrdnji da je rođen u Hrvatskoj mogla bi posvjedočiti i grofova izjava objavljena u ugarskome tisku uoči njegova preuzimanja banske funkcije kako mu je „rodište tamo, a domovina ovdje, a oboje je jedna te ista zajednička domovina“ (Polić 1901, 10). Iz ovoga je razvidno da se u nacionalnome pogledu ćutio Mađarom (premda je obitelj Khuen podrijetlom bila iz Tirola), a djetinjstvom (možda i rođenjem) je bio čvrsto vezan uz Hrvatsku (Slavoniju).

Kao ban je bio legalist i legitimist, dakle, dosljedno je provodio Hrvatsko-ugarsku nagodbu i temeljna načela na kojima je počivala Dvojna monarhija. Premda su ga iz Mađarske u Hrvatsku ispratili uvjereni kako je premlad (u trenutku imenovanja banom imao je 34 godine), neiskusni i preslab da umiri uznemirenu Hrvatsku, a u Zagrebu su ga dočekali riječima da je „zimski ban“ koji će vladati samo jednu zimu, ipak se pokazalo da je on vrlo snažan i umješan ban. Dostojnik su po napisima iz hrvatskoga tiska i u Ugarskoj o njemu sudili kao o „autokratu“, čovjeku koji je „pacificirao Hrvatsku“ itd. Hrvati su mu zamjerali da kao eksponent Pešte provodi mađarizaciju, a Mađari pak da ne poduzima ništa da spriječi asimilaciju slavonskih

² Otac mu je bio grof Antun Leopold Khuen od Belása (1817. – 1886.), a majka barunica Angelika Izdenczi od Monostora i Komlósa (1823. – 1894.). Braća i sestre su mu: Zichy Zsigmondné Khuen Alice (1850. – 1879.), Antal/Antun Khuen (1852. – 1890.), Lordon-Laterano Albertné Khuen Angelika (1855. – 1918.), Vay Tiborné Khuen Margit (1856. – 1920.), Henrik Khuen (1860. – 1928.) i Woracziczky Jánosné Khuen Szabina (1863. – 1942.).

Mađara, da se okružio zagovornicima hrvatske državnosti i protivnicima mađarske nacionalne ideje (riječ je o Josipu Pliveriću), te da uz njegovo znanje u Hrvatskoj nastaje jedna južnoslavenska država. I Hrvati i Mađari bili su složni samo u jednoj, a to je da je Khuen-Héderváry „kraljev čovjek“. To i jest bila istina, jer je on doista bio osoba od povjerenja Franje Josipa I., ali i čovjek kojemu je zakon bio na prvome mjestu. Kao ban se stoga usprotivio i ugarskome ministru predsjedniku (premda je na njegov prijedlog i supotpis ban bio imenovan i razrješavan) kada je smatrao da su povrijeđena hrvatska prava.

Po dolasku u Zagreb preuzeo je Narodnu stranku i uz potporu hrvatskih Srba uspio je osigurati saborsku većinu, ali je po njegovu odlasku u Budimpeštu oporba preuzela vlast u Saboru. I u Mađarskoj je kao premijer naišao na nepovjerenje, te je kao došljak iz Hrvatske morao najprije utemeljiti svoju bazu. Vladao je u vrijeme opstrukcije, pa njegov prvi premijerski mandat (1903.) nije trajao dugo, ali se drugi put (1910. – 1912.) uspio održati čak dvije godine na vlasti, što je u vrijeme teške političke krize u Ugarskoj bilo respektabilno.

Grof Karlo Khuen-Héderváry je tijekom cijele političke karijere bio osporavan, ali je imao i mnoge pristaše, pa i prijatelje. Među njima je bilo i Hrvata koje je grof Khuen-Héderváry s usljedno branio i puno godina nakon odlaska iz Hrvatske (primjerice Nikolu Tomašića koga je kao ugarski ministar predsjednik dao imenovati hrvatskim banom). Kontakte s Hrvatskom nikada nije prekidao (brat mu je živio u Nuštru) te je uvijek bio dobro informiran o političkim prilikama u „posestrimi zemlji“ s druge strane Drave. Drugi mađarski zastupnici su često imali poluinformacije, jer je poslije ukidanja latinskoga jezika kao službenoga, komunikacija između dvaju naroda postala otežana, pa su Hrvati i Mađari sve manje znali jedni o drugima. Zato se i dogodilo da su Mađari pogrešno procijenili stanje u Hrvatskoj, jer su bili uvjereni da su nagodbom zadovoljili sve hrvatske želje te da u Hrvatskoj nereda doista pravi samo grupa jugoslavenski orijentiranih oporbenjaka i hrvatskih nacionalista. Do stanovitoga otrežnjenja došlo je uslijed događaja iz 1883. godine („Dávidove ploče“) koji su teško uznemirili Mađare, a zatim su kraj državne zajednice nagovijestili događaji 1903. godine. Poslije toga u Hrvatskoj više nije postojala značajnija stranka koja bi se zauzimala za ugarsko-hrvatski savez, nego je prevladala južnoslavenska opcija (Hrvatsko-srpska koalicija).

Kada je Khuen-Héderváry 1910. drugi put imenovan ugarskim premijerom, onda više nije mogao računati na potporu Srba, koji su ga svojedobno zdušno branili i poštivali ga kao svoga zaštitnika od „velikohrvatskih težnja“. Nije mogao računati ni na Hrvate, kojima su samo desetak godina nakon velikih zagrebačkih prosvjeda odjednom Srbi postali bliski. Više nije bilo pritužbi da Srbi zauzimaju glavne funkcije u Hrvatskoj, jer su tada već i Hrvati pristali uz politiku koju je podupirao Beograd. Dakle, ništa od banove politike nije ostalo osim hrvatsko-srpske pomirbe koju je od 1883. promovirao.

Iz današnje perspektive gledano možemo reći da u političkom smislu dvadesetogodišnje razdoblje banovanja grofa Károlya Khuena-Héderváryja ostaje dvojbeno,

ali je to bilo razdoblje svekolikoga gospodarskoga i kulturnoga razvitka Hrvatske. Jedan od najboljih poznavatelja hrvatskih prilika, prof. dr. József Bajza³, u zbirci svojih publicističkih napisa objavljenoj pod naslovom *A horvát kérdés* kaže da je grof Khuen-Héderváry „najveći hrvatski političar u posljednjih pedeset godina“ (Bajza 1941, 251). Među kritičkim opaskama napominje da je jedna od žrtava banova političkoga režima bio Ljubomir Babić iliti Ksaver Šandor (*mađ.* Sándor) Gjalski, čija je majka podrijetlom bila Mađarica (prezivala se Sándor, što je pohrvaćeno u Šandor). On je služio petnaestak godina kao upravni činovnik – pravnik, ali je jedva napredovao zbog svojih političkih stajališta. Bajza ga smatra najvećim i najobrazovanijim hrvatskim piscem koji je minuciozno prikazao sve slabosti i zloporabe banova režima te ističe da je grof Khuen-Héderváry jamačno čitao njegove radove, jer je neke novele osobno „preporučio državnom odvjetništvu“ (Bajza 1941, 251). Dodaje i da je u Hrvatskoj svaka anomalija koja se dogodila od strane banske vlasti ili u svezi s njom pripisivala Mađarima i Mađarskoj, pa je stoga „razumljivo Babićevo protumađarsko stajalište“ (Bajza 1941, 254).

Unatoč svemu navedenome, Bajza je cijenio grofa Khuena-Héderváryja koji ima neprijeporne zasluge za gospodarski i kulturni razvitak Hrvatske. Zajedno s predstojnikom za bogoštovlje i nastavu (od 1891. do 1896.) Izidorom Kršnjavijem organizirao je dotad nezabilježen intenzitet gradnje škola i sakralnih objekata u cijeloj Hrvatskoj, organizirao je veličanstvenu gospodarsku izložbu u Zagrebu 1891., za njegova je banovanja Zagreb posjetio kralj Franjo Josip. Osim toga, inicirao je bušenje arteških bunara u Dalmatinskoj zagori, što je omogućilo opstanak u tim krajevima itd. Napose je zadužio grad Zagreb koji je od provincijskoga gradića pretvorio u pravi europski grad. Za banovanja grofa Khuena-Héderváryja temeljito je obnovljena Zagrebačka katedrala, sagrađene su zgrada Hrvatskog narodnog kazališta, I. gimnazije (danas muzej Mimara), Škole za umjetnost i obrt (danas muzej), Umjetnički paviljon na Strossmayerovom trgu, zgrada Hrvatskog učiteljskog doma i učiteljska škola u Medulićevoj itd. Osnivane su banke, osiguravajuća društva, poljoprivredna udruženja, industrija se počela razvijati (tada su osnovane tvornica žigica Drava u Osijeku, tvornica kave Franck itd.), kao i poljoprivredna proizvodnja zahvaljujući kojoj su sagrađeni i parni mlinovi (među inim je takav mlin imao i banov brat Heinrich II. Jakob – Hinko u Nuštru), pivovare, tkaonice. Osim toga, započela je elektrifikacija Hrvatske (veća mjesta dobivaju javnu rasvjetu, a javne i gospodarske zgrade osvjetljenje kako bi mogle raditi i noću) te nagli razvitak željeznica.

³ József Bajza (1885. – 1938.) je karijeru započeo u knjižnici Széchenyi Könyvtár u kojoj se upoznao s mladim vježbenikom Milanom Šuffljem (Sufflay), hrvatsko-mađarskoj uniji bliskim povjesničarem koji je u navedenoj knjižnici radio od 1905. do 1908. te je izvršio velik utjecaj na nešto mlađega Bajzu. Toliki, da je Bajza počeo intenzivno učiti hrvatski jezik, te je 1923. izabran za profesora hrvatskoga jezika i književnosti na Sveučilištu Pázmány Péter Tudományegyetem (preteći današnjega ELTE-e). Do smrti se bavio hrvatskom poviješću i književnošću održavajući prijateljske odnose sa Šuffljem, njegovim najboljim prijateljem Pavlom Rauchom i pravašem Ivom Frankom, poslije 1918. izbjeglicom u Budimpešti. Rauch je Bajzu prozvao „najhrvatskijim Mađarom“.

Grof Khuen-Héderváry i hrvatska nacionalna politika

Mađarska nacionalna politika državnoga jedinstva utemeljenoga na jednoj naciji i jednom jeziku doživjela je poraz 1848. kada su se nemađarski narodi u Ugarskoj okrenuli protiv mađarske borbe za slobodu. Zbog toga su politički čelnici nastojali riješiti nacionalno pitanje. To je učinjeno Zakonom o nacionalnoj ravnopravnosti broj 1868: XLIV. od 6. prosinca 1868. kojim je propisano: „Svi državljani Ugarske na temelju osnovnih ustavnih načela u političkom pogledu čine jedan narod, nedjeljivi, jedinstveni mađarski narod, čiji ravnopravni član je svaki državljani, neovisno o nacionalnoj pripadnosti.“ Odredbe ovoga zakona nisu se odnosile na Trojednu Kraljevinu, jer je njoj članak 70. Hrvatsko-ugarske nagodbe priznao poseban položaj, naime da je hrvatski narod poseban politički narod sa svojim posebnim teritorijem i autonomijom na području uprave, sudstva te prosvjete i bogoštovlja, kao i hrvatskim službenim jezikom.⁴

Najveći udarac manjinama bio je Zakon o pravnim odnosima građanskih pučkih škola broj 1907: XXVII. usvojen 2. lipnja 1907. koji je po svom autoru, ministru bogoštovlja i prosvjete Albertu Apponyiju (1906. – 1910.) nazvan *Lex Apponyi*. Propisao je da su tijekom četverogodišnjega školovanja svi učenici manjinskih škola dužni naučiti mađarski jezik čak i naučrb drugih predmeta, uključujući i svoj materinski jezik. Naime, zakon je odredio da pravo na državnu potporu imaju samo oni manjinski učitelji koji svojim učenicima pružaju „besprijekoran domoljubni odgoj“. Rumunjska i Srpska pravoslavna crkva su podigle glas protiv ovoga zakona, koji je za posljedicu imao značajan pad broja manjinskih pučkih škola. Dok je 1899. bilo 6000 škola u kojima se nastava nije odvijala na mađarskom jeziku, dotle je 1914. istih takvih škola bilo samo 3300. Mađari su protiv sebe okrenuli i Hrvate, kada su Zakonskim člankom o željezničkoj službi broj 1907: XLIX. od 16. kolovoza 1907. propisali da je na željeznicama u cijeloj Ugarskoj u službenoj uporabi mađarski jezik, ali da je u Hrvatskoj potrebno i poznavanje hrvatskog jezika.⁵ István Bibó je s tim u vezi primijetio kako su mađarski politički čelnici „radi unutarnjih političkih interesa donijeli 1907. dva zakona kojima su protiv Ugarske potpuno okrenuli sve manjine, a pošlo im je za rukom dati razlog Hrvatsko-srpskoj koaliciji da raskine veze s ugarskim partnerima“ (Bibó 1986, 596). Ova je koalicija, naime, već ranije zacrtala put k stvaranju južnoslavenske države, pa je po Bibóu željeznička pragmatika bila povod za udaljevanje od Mađara.

⁴ §. 29. „Odredbe ovoga zakona ne odnose se na Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju, koje i čine posebnu političku naciju imaju poseban teritorij, nego su glede jezika za njih mjerodavne odredbe nagodbe koja je sklopljena između mađarskog sabora s jedne strane te hrvatskog sabora s druge strane. Na temelju iste zastupnici ovih zemalja na zajedničkom mađarsko-hrvatskom saboru imaju pravo koristiti svoj materinski jezik“.

⁵ U prijedlogu zakona koji je 13. svibnja 1907. u Ugarskom saboru predstavio ministar Ferenc Kossuth, stajalo je da zaposlenik na željeznici može biti samo onaj mađarski državljani koji poznaje mađarski jezik. Na to su hrvatski zastupnici oštro prosvjedovali tvrdeći da se njime krši Hrvatsko-ugarska nagodba, pa je ugarska vlada u znak dobre volje prihvatila da u Hrvatskoj željezničari moraju razumjeti i govoriti i hrvatski jezik.

U svjetlu ovih činjenica i zakonskih odredaba valja prosuđivati nacionalnu politiku grofa Khuena-Héderváryja. Premda je u Hrvatskoj dopustio djelovanje tzv. željezničarskih škola na mađarskom jeziku, treba kazati da te škole nisu bile javne, nego privatne. Moguće je da je činio i druge ustupke ugarskoj vladi, jer ne treba smetnuti s uma da je bana imenovao i razrješavao kralj na prijedlog i uz supotpis ugarskoga ministra predsjednika, a za njegova banovanja se na toj dužnosti izmijenilo njih čak petorica (Kálmán Tisza 1875. – 1890., Gyula Szapáry 1890. – 1892., Sándor Wekerle 1892. – 1895., Dezső Bánffy 1895. – 1899., Kálmán Széll 1899. – 1903.), prije nego je on sam sjeo u premijersku stolicu. Srbima u Hrvatskoj dao je vrlo široka prava i povlastice čime je naljutio mnoge Hrvate. No, jamačno je pridonio približavanju Hrvata i Srba, nakon što je između pripadnika dvaju naroda prethodno došlo do razmirica. Zastupnicima iz redova srpske narodnosti smetalo je što je Hrvatska dvorska kancelarija pod vodstvom Ivana Mažuranića redovito izbjegavala nazive „hrvatski i srpski“, kako za jezik, tako i za narod, premda je Sabor 1861. priznao srpski narod ravnopravnim hrvatskomu (Polić 1899, 156, 157). Uoči sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe Srbi su se htjeli izboriti za jednakopravnost i za priznavanje svoje nacije kao „diplomatičkoga naroda“. U tome je na saborskim sjednicama od 1865. do 1867. prednjačio Jovan Subotić, koji je u siječnju 1866. Saboru predložio da se u adresi koja se imala uputiti kralju umjesto sintagme „naš narod“, koristi naziv „hrvatsko-srpski narod“, tvrdeći da takav naziv proizlazi iz zaključka usvojenoga 1861. godine.

Hrvatski sabor je Srbima ispunio ovu želju početkom siječnja 1867. kada je za službeni jezik u Hrvatskoj i Slavoniji proglasio „hrvatski ili srpski“, a zatim je 11. svibnja 1867. svečano izjavio „da trojedna kraljevina priznaje narod srpski koji u njoj stanuje kao narod s hrvatskim narodom istovjetan i ravnopravan“ (Kušlan i Šuhaj 1962, 159). No to je trajalo kratko vrijeme, jer je Hrvatsko-ugarskom nagodbom, koju su s hrvatske strane sklopili unionisti, uglavljeno da je hrvatski službeni jezik u Trojednici. No uvođenje hrvatskoga jezika u službenu uporabu nije bilo po volji svih Hrvata. Svjedoči to i činjenica da su se tijekom pregovora kraljevinskih odbora u Pešti članovi hrvatskoga kraljevskoga odbora međusobno razišli, pa su Mađari odlučili da će prihvatiti prijedlog većine. Josip Žuvić je na saborskom zasjedanju 24. rujna 1868., predstavljajući prijedlog većine u hrvatskom odboru, uz burno odobravanje, pljesak i povike „Živio!“ kazao da se razlike između deputacija očituju i u tome „... što manjina u našem zemaljskom izaslanstvu želi da se za zemaljski jezik u našoj domovini uvede srpsko-hrvatski. Poštovana gospodo zastupnici! Ja priznajem u našoj domovini hrvatski narod i hrvatski jezik, priznajem i srpski narod u domovini i izvan nje, kao i srpski jezik koji se od hrvatskoga jezika razlikuje samo u nazivu, ali ne i u suštini. No, iskreno govoreći, srpsko-hrvatski jezik ne poznajem, a da takav postoji saznao sam iz prijedloga manjine. Sumnjam, međutim, da bi stvaranje ovakvog jezika s odobravanjem prihvatio istančani nacionalni osjećaj Hrvata i Srba“ (Pesti Napló 1868, br. 236-5540, srijeda, 14. listopada 1868.).

Narodna stranka se i prije i poslije 1868. opirala nagodbi i zauzimala za južno-slavensko zbližavanje zbog čega su joj pristupili mnogi Srbi. Vasilije Krešić primje-

čuje kako nigdje u Hrvatskoj Narodna stranka nije imala tako čvrstu organizaciju i tako snažan utjecaj na lokalno pučanstvo kao u Srijemu (Krestić 1990). Osokoljeno srpsko pučanstvo u Srijemu i u Vojnoj krajini 1868. više nije skrivalo da želi ujedinjenje sa Srbijom, te je stoga bilo i protiv Austro-ugarske nagodbe, a napose se protivilo pomirenju između Hrvata i Mađara. Jačanje srpskih nacionalnih težnja i njihovo sve glasnije izražavanje doveli su do nesuglasica između Hrvata i Srba, osobito u Srijemu, pa su se skupštine u Vukovaru i Iloku žalile kralju zato „što Srbi tlače katolike“.

Odredbu Hrvatsko-ugarske nagodbe da je u Hrvatskoj u službenoj uporabi hrvatski jezik i latinično pismo Vasilije Krestić, akademik SANU smatra „ugrožavanjem Srba“. Kaže da su oni zbog toga „morali povesti žestoku borbu za očuvanje srpskoga nacionalnoga identiteta, jer je bila zabranjena uporaba ćirilice u službenim dopisima državnih ustanova“ (Krestić 1990).

Hrvatski Srbi nisu krili nezadovoljstvo zbog unionističke politike, a napose zbog držanja baruna Levina Raucha, pa su stoga aktivno sudjelovali u njegovu rušenju, kao i u smjenjivanju Unionističke stranke s vlasti nakon izbora 1871. godine. Poslije revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe 1873. godine, vlast Narodne stranke se stabilizirala, a ban Ivan Mažuranić i Hrvatski sabor su odbili zahtjeve da se u javnim školama uči ćirilica (Čepulo 2002, 278).

Nakon što su osnovali Srpsku samostalnu stranku zatražili su da im se „zakonom prizna ime srpsko (...) ravnopravnost ćirilskog pisma sa latinskom pismenicom i da se u zemaljskom proračunu srazmierna svota opredieli na potrebu srbskih kulturnih potreba u ovoj zemlji, a za uočenje tih potreba, da se kod zemaljske vlade ustanovi miesto srpskog referenta...“ (Zastava 1883, br. 27). Te su svoje ciljeve ostvarili dočim je na bansku stolicu sjeo grof Karlo Khuen-Héderváry, pa je Sabor 1888. proglasio „hrvatski ili srpski“ jezik za nastavni jezik u školama Trojedne kraljevine, a 19. listopada 1895. godine je ban izjavio „da je srpska zastava u Hrvatskoj jednakopravna hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoj zastavi i da će je štiti tako dugo, dok je on ban“ (Balta 2006, 363).

Bana naravno, na ovu odluku nisu motivirale nacionalne težnje Srba, nego pragmatični razlozi, jer je uz njihovu potporu mogao lakše vladati. Mato Artuković citira Frana Supila da su „grof Khuen i njegovi organi, gdje god su mogli, upravo ostenativno izbjegavali isticanje hrvatstva, te zabašurujući sve izraze i emanacije koje bi, ma i indirektno, mogle služiti za razvijanje i buđenje hrvatske svijesti. U Slavoniji je Khuen bio pokrenuo, na ustuk hrvatstvu, kult ‘slavonstva’. Može se bez pretjerivanja reći da je on hrvatstvo kao takovo, uz slavonstvo htio degradirati skroz na geografsku ekspresiju uže hrvatske, bez Slavonije. Srpstvo je naprotiv sa strane samih predstavnika oblasti, počam od Khuena, bilo vrlo gojeno, štićeno, te se srpsku svijest, u opreci sa hrvatskom svijesti i srpsko ime u pravoslavnom pučanstvu isto tako ostenativno po predstavnicima oblasti isticalo, kako se hrvatsko ime prešućivalo“ (Artuković 2001, 8-9). Na ove opaske valja primijetiti da su do 1868. Hrvatska i Slavonija bile međusobno jasno razlikovane, a Miroslav Kraljević je čak (1863. – 1865.) izdavao list nazvan Slavonac.

Dakle, grof Khuen-Héderváry u poistovjećivanju sa slavonskim identitetom tada nipošto nije bio iznimka. Dapače, budući su Mađari do nagodbe pod Slavonijom podrazumijevali samo Zagrebačku, Varaždinsku i Križevačku županiju, dok su Požeška, Virovitička i Srijemska županija držane sastavnim dijelom Ugarske (gdjekad su nazivane Donjom Slavonijom), nuštarski se grof može nazvati i zagovornikom hrvatskoga stajališta o teritorijalnoj pripadnosti. Spomenimo i da je prema nagodbi Trojedna kraljevina službeno nazvana Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, dakle, slavonsko je ime i danas živjelo.

József Bajza navodi da je Frano Supilo u svome uratku „Politika u Hrvatskoj“ (Rijeka 1911, 320) izračunao da su za vrijeme banovanja grofa Khuena-Héderváryja u vladajućoj stranci bila 224 zastupnika Hrvata i 130 Srba, a u oporbi 104 Hrvata i 2 Srbina (Bajza 1941, 224-84, bilješka). Najveći banovi oponenti bili su pristaše Stranke prava koji su ga optuživali zbog mađarizacije i sklonosti Srbima, ali su oni i svoje druge političke suparnike obilježavali raznim nazivima, poglavito „obzoraše“ (Šimu Mazzuru i Marijana Derenčina prije svih) koje su nazivali „slavenosrbima“. No, svakako je zanimljivo da je unatoč nesklonosti Srbima, pravašima slavenska ideja bila prihvatljiva, pa su tako bili oduševljeni Rusijom, koristili su se i julijanskim kalendarom i ćirilicom (Iveljić 2008, 603). No, postupno je oduševljenje splasnulo kada su uvidjeli da Rusi malo znaju o Hrvatskoj i Hrvatima uopće, a napose o težnjama za slobodom te da ni ne pomišljaju na nekakvu pomoć slavenskoj braći u Austro-Ugarskoj.⁶

Premda su se političke prilike u zemlji mijenjale, ipak je grof Khuen-Héderváry ostao najvećom prijateljom svih pravaša, pa ga stoga često nazivaju pogrđnim imenima. Jedan od sudionika spaljivanja mađarske zastave 1895. pravaš Josip Hennenberg u pismu bratu Stanku od 26. ožujka 1895. piše: „Moraš najme znati, da naš ‘rodjo’ ‘državni’ (Khuen-Héderváry op. autora) imade osobiti ‘pik’ na svaku i najmanju stvarcu, koja se tiče nagodbe. Mogao si opaziti u predzadnjem broju kako smo morali na slici (Hej drváru!. .) na ‘kobili’ brisati zadnja slova, te je tako ostalo samo: ‘nagod’ što je dakako nezaplijenljivo.⁷ Za nagodbu običajemo uzimati samo § 66.⁸ Osim toga se moramo čuvati i arhivskih spisa s kojima se je takodjer vrlo škakljivo baviti.“

Spomenuti srednjovjekovni i novovjekovni arhivski spisi bili su tzv. komorski spisi, koje je u vrijeme Jelačićeva pohoda na Budimpeštu 1849. Ivan Kukuljević (na banov poziv) s još nekoliko hrvatskih stručnjaka odijelio od mađarskih spisa te ih je

⁶ Jedan od slavenofilskih banovih protivnika bio je i pravaš Krunoslav Jurjević Heruc koji je 1885. emigrirao u Bugarsku, gdje je bio član tajnog komiteta za sjedinjenje s Rumelijom i dragovoljac u Bugarsko-srpskom ratu. No, 1886. je morao emigrirati u Rusiju, gdje je djelovao kao publicist, prevoditelj i knjižar te suradnik hrvatskih novina *Slobodi*, *Hrvatskoj* i *Hrvatskom pravu* (Iveljić 2008, 601).

⁷ U pismu bratu od 8. travnja 1896. Hennenberg bana naziva bolesnikom: „Ja sam se od Vence preselio u Gundulićevu ul. br. 25 prvi kat i to - gledaj sudbine! – gdje udovi pokojnog saborskog predsjednika Mirka Horvata. A lani kod Vukotinovičke! Budem li tako dalje avanzirao – a umre li g. bolesnik – to bi mogao do godine stanovati kod gdje udove __nice!“ (Iveljić 2008, 613).

⁸ „Hej drváru“ je aluzija na banovo prezime, a članak 66. je tzv. riječka krpica.

iz Budimpešte donio u Zagreb. Ban Khuen-Héderváry ih je (13 sanduka) bez znanja Hrvatskog sabora vratio u Budimpeštu. To je bilo razlogom za izgred koji se 5. listopada 1885. navodno dogodio za vrijeme rasprave u Saboru (sudionici su na sudskom procesu tvrdili da nije bilo napada na bana), a o kojemu i danas hrvatska historiografija, ali i udžbenici pišu kao o hvale vrijednome događaju, baš kao i o spaljivanju mađarske zastave 1895. godine.⁹

Na ovome se mjestu ne želimo opširnije baviti ovima, u najmanju ruku dvojbena pitanjima koji zahtijevaju široku elaboraciju, nego samo primjećujemo da je ban Jelačić s 35 tisuća vojnika „branio hrvatsku granicu“ od „mađarskih presizanja“ na teritoriju Mađarske i to zauzimanjem prijestolnice Budimpešte, pa je doista upitno jesu li tada odneseni hrvatski dokumenti pribavljeni na zakoniti način.¹⁰ Glede pak spaljivanja zastave smatramo da je to jedan necivilizacijski čin, a ne izraz domoljublja. U onodobnome tisku se nagađalo o stvarnim organizatorima studentskih prosvjeda i spaljivanja zastave, ali je neprijeporno kako su sudionici bili uvjereni da su počinili domoljubni čin.¹¹ O tomu svjedoče i pisma pravaša Josipa Hennenberga u kojima se kaže: „... da ćemo rado tu kaznu trpiti, držeći ju samo službenom potporom, da smo učinili pošten i patrioticčan čin... Nisam zatvoren radi sramotna čina, nego se ponosim djelom koga počinih s mojim drugovima, u vrućoj ljubavi napram dragoj nam Hrvatskoj“ (Iveljić 2008, 599).

Studenti su – jamačno i na temelju napisa u njima sklonim tiskovinama – bili uvjereni kako uživaju potporu širokih slojeva hrvatskoga naroda, pa Hennenberg piše: „Priziva ne uložismo, jer bi značio, da se priznajemo krivima i da molimo milosti, a žaoba ništovna bi se mogla produljiti – dok bi bila riješena – možda dulje, nego što će nam sam zatvor trajati. Mi dakle nastupamo svi kazne i to danas /18. o. mj./, nu po savjetu odvjetnikâ uložiti će naši roditelji, odnosno rodjaci i skrbnici žaobe ništovne. Za mene će dakle to morati učiniti tata, a poblizje o toj stvari javiti će Vam ili Vence ili ja sam. U zatvoru nam je sada mnogo bolje nego prije, gotovo nit

⁹ Ban Khuen Héderváry je tijekom saborske rasprave kazao da „dvoji o poštenom posjedu Hrvatske na te spise“, nakon čega su ga dok je odlazio u bansku sobu, navodno pravaški zastupnici opkolili, te ga jedan uhvatio za vrat, a drugi udario. Kasnije su u sudskom procesu to opovrgli, ali je to bilo dovoljno sudu da se Grgi Tuškanyu oduzme titula iuris doctor, kao i dr. Davidu Starčeviću, te ih se osudi na šest mjeseci zatvora.

¹⁰ Ban je sa svojom vojskom 11. rujna 1848. prešao preko Drave te je ratovao u Mađarskoj „braneći Hrvatsku“. Njegova vojska bila je dvostruko brojnija od mađarskoga domobranstva.

¹¹ Sudski proces održan je (od 11. do 16. studenoga 1895.) na Sudbenom stolu u Zagrebu, pod predsjedanjem Aleksandra pl. Rakodczaya. Studenti su optuženi da su 16. listopada između 11 i 12 sati uz povik „Abzug Magjari“ spalili ugarsku trobojnicu, a namjera im je bila „zavesti stanovnike države, jedne proti drugim“, stoga je njihov čin kvalificiran kao prijestup protiv javnog mira i reda po čl. 302. Kaznenog zakona (vidi: „Hrvatski djaci pred sudom. Stenografski izvještaj o glavnoj razpravi proti hrvatskim sveučilišnim djacima obdržanoj pred kr. sudbenim stolom u Zagrebu dne 11-16. studenoga 1895.“ (Preštampano iz *Obzora*), Zagreb 1895., pretisak Zagreb 1995. (Iveljić 2008, 591-592)). Ivan Frank je uz to optužen i da je poticao svjetinu da nasrne na redarstvenika tijekom prosvjeda pred srpskom pravoslavnom crkvenom općinom i crkvom, a njegov brat Vladimir i za skidanje mađarske zastave sa slavoluka ispred Glavnog kolodvora. Osuđeni su na zatvorske kazne, a uz to su izbačeni sa sveučilišta.

ne osjećamo, da smo zatvoreni. Nadamo se, da ćemo moći i nadalje dobivati koštu iz vana a molit ćemo sada i za slobodno primanje novina. Što se tiče naše budućnosti i ta je prilično osigurana, jer se je ovdje složio odbor, koji je osigurao za sedamdesetoricu naših – godišnjih 300 for. dok se ne izškoluju. Ja ću još razgovarati sa Vencom što bi bilo najbolje, da iza pretrpljene kazne radim. Neki naši idu u Moskvu, neki u Beč, Grac, Prag itd. Ja za sad pomišljam ponajviše na Prag“ (Iveljić 2008, 600). Nakon početne euforije postupno je i sam Hennenberg postao svjestan stvarne situacije što svjedoči i pismo od 8. veljače 1896. kada mu je postalo bjelodano da nisu točni glasovi koji su stizali do njih o silnoj svoti novca skupljenog za njihovo daljnje studiranje, pa da se on mora osloniti na vlastite snage i potporu obitelji (Iveljić 2008, 591). O uljepšavanju cijele afere od strane tiska (*Obzora*) svjedoči i činjenica da su dr. Ilija M. Prica i dr. Franjo Salavari sastavili sudski zapisnik glavne rasprave, koji se razlikuje od optuženicima naklonjenijih „obzorovih“ stenografskih izvješća (Janjatić 2003, 46).¹²

Zanimljivo je da su mnogi Hrvati banu Khuenu-Héderváryju zamjerali suradnju sa Srbima, premda je jugoslavenska ideja živjela i prije njega, ali i poslije. Naime, odmah poslije njegova odlaska iz Zagreba došlo je do hrvatsko-srpskoga približavanja, sklapanja Riječke (3. listopada 1905.) i Zadarske (17. listopada 1905.) rezolucije, te do stvaranja Hrvatsko-srpske koalicije, koja je već 11. prosinca 1905. objavila svoj politički program. No, dok se Khuen-Héderváry zauzimao za očuvanje hrvatsko-ugarske državne zajednice, jugoslavenstvo biskupa Strossmayera se trsilo povezati južnoslavenske narode oko Hrvatske, dok su srpski političari u Hrvatsko-srpskoj koaliciji nastojali oživotvoriti ujedinjenje sa Srbijom. Grofu Khuenu-Héderváryju se predbacivalo iskorištavanje i potenciranje srpsko-hrvatskih proturječnosti, kao i da je ljude koristio za ostvarivanje svojih ciljeva, ali su slično postupali i Srbi. Naime, poslije odlaska iz Hrvatske „srpski ban“ više nije uživao njihovu potporu, jer su tada svoje ciljeve mogli provesti uz pomoć Hrvata. O tome svjedoči i diskusija Mihajla Polita Desančića 20. siječnja 1909. povodom interpelacije premijeru Sándoru Weckerleu u svezi sudskih sporova koji su se zbog veleizdaje vodili protiv Srba. Tada je kazao: „Je li raniji ban Khuen-Héderváry poricao srpstvo u Hrvatskoj? Nije, nego si je znao stvoriti jednu srpsku stranku, dapače, nije ga smetalo ni to ako su ga nazivali ‘srpskim’ banom“.¹³ Tome bivšemu banu su ipak uskratili povjerenje odmah nakon njegova nastupnoga premijerskoga govora 27. siječnja 1910. kada je Jovan Manojlović iz Srpske radikalne stranke najavio da su zastupnici iz njegove stranke protiv Khuen-Héderváryjeve vlade te će poduprijeti prijedlog za glasovanje o povjerenju vladi koje je podnio Gyula Juszt.¹⁴

¹² Sudski zapisnik se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu, fond Sudbeni stol u Zagrebu, Kz 14581/1091-95 iz 1895. godine V. B. Janjatić 2003. *Stjepan Radić. Progona-zatvori-suđenja-ubojstvo (1889. -1928.)*, Zagreb 46 (Iveljić 2008).

¹³ Dnevnik Zastupničkog doma (*Képviseelőházi Napló*), 1906. XXIII. str. 61-64. U: *Iratok*, str. 266-267.

¹⁴ Dnevnik Zastupničkog doma (*Képviseelőházi Napló*), 1906. XXVI. str. 160-162. U: *Iratok*, str. 320. fusnota br. 1.

Grof Khuen-Héderváry kao zastupnik hrvatskih interesa

Grof Khuen-Héderváry je bansku dužnost preuzeo u vrijeme žestokih nemira zbog tzv. Davidovih ploča, a sličan val nezadovoljstva prethodio je i njegovu napuštanju ove dužnosti. U ožujku 1903. su široke narodne mase ustale protiv njegove vlasti i mađarizacije, ali se u pozadini ovoga „narodnoga pokreta“ nalazila i želja za rušenjem temelja dvojne Monarhije. „Neposredni povod narodnom pokretu bila je uvreda nanescena Hrvatima od strane ugarske kraljevske deputacije u svezi obnove financijalne nagodbe između banske Hrvatske i Ugarske. Naime, Mađari su ustvrdili da je Hrvatska prosjačka zemlja i da Ugarska uzdržava Hrvatsku“ (Dobrovšak 2005, 636). Prosvjedi, nemiri i ulični sukobi diljem Hrvatske tijekom ožujka 1903. izbili su nakon pojavljivanja mađarskih natpisa na novoj zgradi željezničke prometne uprave, te na javnim zgradama državnih ureda, čime je prekršena Hrvatsko-ugarska nagodba. U Zagrebu su prosvjednici razbili prozore na zgradi prometne uprave, demolirali su zgradu Narodnih novina te poskidali ili porazbijali sve natpise na stranim jezicima (njemačkom i mađarskom). Budući da su neredima prethodile javne skupštine, njihovo je održavanje zabranjeno. Vrhunac nezadovoljstva narodnih masa uslijedio je 11. travnja 1903., kada je na željezničkom kolodvoru u Zaprešiću izvršena mađarska zastava, što su Hrvati ocijenili provokacijom, te su je skinuli. Došlo je do sukoba, pa je uređovalo oružništvo. Potekla je krv, zbog čega su izbili novi prosvjedi i protumađarske akcije ne samo u Hrvatskoj i Slavoniji, nego i u Dalmaciji. Prosvjednici su razbijali prozore pristaša mađarske politike, izbacivali su mađarske činovnike iz ureda, zapalili su mađarske zastave i banove fotografije, te su napadali posjede mađarona. Stradali su i mnogi Židovi, budući su u javnom i privatnom životu govorili mađarski, pa su ih stoga držali Mađarima, ili pak mađaronima (Horvat 1989, 251-252).

Unatoč tomu, Ljiljana Dobrovšak ističe da narodni pokret 1903. (i 1904.) godine nije imao antisemitski karakter, već je ponajprije bio protumađarski i protumađaronski (Dobrovšak 2005, 648.). Ban je žestoko uzvratio šaljući oružništvo da se obračuna s pobunjenim pučanstvom. Zatvori su bili prepuni, mnoge su prosvjednike premlatili. No, na dvoru i u Pešti je hrvatska politika grofa „Dragutina“ Khuena-Héderváryja ocijenjena neuspješnom, jer je protiv Ugarske ali i Beča okrenuo većinu hrvatskoga naroda. Stoga je 27. lipnja 1903. razriješen, ali je bansku stolicu zamijenio višom funkcijom ugarskoga ministra predsjednika. Kralj Franjo Josip I. banom je imenovao grofa Teodora Pejačevića (Perić 2000, 342).

Premda stoje zamjerke da je preferirao srpski narod nauštrb Hrvata, da je potiskivao hrvatske nacionalne težnje, da je favorizirao regionalizam (on je bio Slavonac, do njegove 19. godine, tj. nagodbe iz 1868. su Hrvatska i Slavonija bile posebna tijela s po tri županije), te da je prije dolaska u Zagreb u ugarskom tisku objavljena izjava kako mu je „rodište tamo, a domovina ovdje, a oboje je zajednička domovina“, valja ipak napomenuti da je u svome nastupnome govoru kazao: „Primate molim vas izjavu i budite uvjereni da izim neuzkolebive vjernosti prama milostivomu kralju i vladaru, prama državi, zakonu i narodu, označivati će sve moje djelovanje ona lju-

bav, koju osjećam naprama zemlji, koja me je u djetinjstvu gojila, te mi tim ostala domovinom najmilijih i najsvetijih uspomena, ona ljubav koja se je razvila pod čarom poetičnoga mišljenja i shvaćanja našega naroda“ (Polić 1901, 14).

Osim toga, među najbližim suradnicima imao je i vrlo istaknute hrvatske intelektualce. Uz Izidora Kršnjavija to je nadasve bio profesor zagrebačkoga Sveučilišta Josip Pliverić (Nova Gradiška, 1847. – Zagreb, 1907.), jedan od najnapadanijih Hrvata u Ugarskom saboru (uz Antu Starčevića i biskupa Strossmayera). Ovaj Slavonac je, naime, bio najsnažniji zagovornik hrvatskoga državnoga prava i jedan od najboljih poznavatelja Hrvatsko-ugarske nagodbe, koji je u pravnoj znanosti ostao upamćen po javnoj polemici s bečkim i heidelberškim profesorom Georgom Jellinekom, najvećim pravnim autoritetom u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Prof. Jellinek je na koncu polemike donekle revidirao svoja stajališta, što je bio velik Pliverićev uspjeh, kojemu se u Ugarskoj nimalo nisu radovali.¹⁵ Mađari su redovito napadali bana zbog Pliverića koji je odgojio naraštaje zagrebačkih pravnika u duhu hrvatske državnosti kao pravne kategorije, a uz to je sustavno pobijao teze mađarskih državnopravnih teoretičara i parlamentarnih zastupnika o jedinstvenoj ugarskoj državi. Grof Khuen Héderváry je kao i drugi unionisti (oporbeni tisak ih je podrugljivo zvao mađarima) držao da Ugarska i Hrvatska čine jednu državnu zajednicu što je bilo sukladno Hrvatsko-ugarskoj nagodbi koju je kao ban dvadeset godina nastojao dosljedno provoditi, bivajući izložen trajnom pritisku u Hrvatskoj i povremenom u Ugarskoj.

Glede nacionalne pripadnosti bismo mogli reći da je bio i Mađar i Hrvat i Austrijanac, ali i kozmopolit. Naime, čini se da njemu nacionalna pripadnost nije značila razdvajanje, nego zajednicu. To tvrdi i Đuro Đurković pišući: „Ostavimo po strani krvna zrnca i ne odijevajmo na njega attilu, nego frak, jer je Khuen europski čovjek, pravi gentleman...“ (*Vasárnapi Újság* 1903, br. 27. str. 420). Svakako valja istaknuti da je grof Khuen-Héderváry besprijekorno govorio hrvatski, pa je kao premijer gdjekad ispravljao zastupnike „jer nisu najbolje razumjeli poneki tekst iz hrvatskih novina“, nadalje da je u krugu svojih bliskih prijatelja imao mnoge Hrvate, kao i da je njegova supruga – rođena Mađarica – grofica Margit Teleki naučila hrvatski jezik, te je u Zagrebu sudjelovala u brojnim dobrotvornim pokretima preuzimajući vodeću ulogu. „Glavni grad Hrvatske ima zahvaliti grofici Khuen-Héderváry što je uz ženski licej ustrojena još jedna izvanredna ustanova za obrazovanje djevojaka u kojoj se besplatno školuju i djevojke bez roditelja iz sredstava fonda koja je bivša banica prikupila donacijama svojim neumornim jednogodišnjim radom. Tim ženskim internatom upravlja ‘društvo zagrebačkih dama’ u čijem krilu je grofica Khuen-Héderváry radila kao osnivačica i predsjednica... Važnu djelatnost je ostvarila i kao predsjednica zagrebačkoga odjela mađarskoga Crvenog križa“ (Gróf Khuen-Héderváry családjá. U: *Vasárnapi Újság* 1903, br. 27, str. 434-435).

¹⁵ Profesor Pliverić je jedan od utemeljitelja ustavnog prava u Hrvatskoj, profesor državnog i međunarodnog prava, te rektor u dva navrata (1892. – 1893. i 1904. – 1905.), a uz to je bio zastupnik Hrvatskoga sabora od 1893. do 1906. te član hrvatskog zastupstva u Ugarskom parlamentu od 1897. do 1905.

Zagreb može navedenome banu zahvaliti puno toga, među inim i veličanstvenu Jubilarnu izložbu na blagdan Velike Gospe 1891. godine. Po pisanju Narodnih novina je predsjednik „Egzekutivnog odbora“ Ljudevit Vukotinović tom prigodom kazao: „... naša izložba uređena je u čednih granicah gospodarskog djelokruga jedino u tu svrhu, da narod vidi svoju snagu, da upozna sam sebe, da na temelju tog spoznaja upre svu snagu svoju kako da dođe sve bliže krugu kulturnih zemalja. No koliko je promijenjena prvobitno osnovana granica izložbe naše, imamo pripisati pristupu posestrime kraljevine Dalmacije i pobratimskoj sjedinjenoj Bosni i Hercegovini koje su ukrasile izložbu našu...“. Potom je zamolio bana da „udostoji“ otvoriti izložbu što je on učinio „uznositim i s najvećom pažnjom saslušanim te često usklikima isprekidanim govorom koji je završio ovim riječima: ‘moleć se svemogućem Bogu koji svojom milošću i dobrotom prati naš narod, neka uzme i ovaj podhvat milostivo u svoju zaštitu. Ovim časom proglašujem Jubilarnu izložbu gospodarskoga društva otvorenom““ (*Narodne novine* br. 186, Zagreb, 15. VIII. 1891. – U: Gostl 1996, 57).

I na kraju istaknimo kako se gdjekad znao zauzeti za hrvatske pravice čak i po cijenu sukoba s ugarskom vladom. Do prvoga je razmimoilaženja došlo 1895. godine kada je zahladnio odnos između hrvatskoga bana i ugarskoga premijera Bánffyja (za kraljeva posjeta je ban sjedio lijevo do kralja, a ne ugarski premijer) i njihovih vlada. Naime, grof Bánffy je odmah nakon zagrebačkoga izgređa u parlamentu primio hrvatsko izaslanstvo koje mu je predalo povelju o primanju u red počasnih građana hrvatske prijestolnice. Vlada premijera Bánffyja je uoči novoga sazivanja Sabora vodila povjerljive razgovore s čelnicima Stranke prava i s unionističkim oporbenjcima o možebitnome smjenjivanju grofa Khuena-Héderváryja, te o stvaranju vlade sastavljene od starih unionista koji su ojačali nakon što je hrvatski ban u svoju vladu pozvao Josipa Pliverića. Navedeni profesor bio je neprihvatljiv tzv. mađaronima (starounionistima), pa su istupili iz Khuenove stranke i postali alternativa hrvatskome banu. Na čelu ovih nezadovoljnika stajali su Nikola Crnković, Gejza Jelačić, Gejza i Pavao Rauch koji su uživali naklonost mađarske vlade. Već u jesen 1896. su se pravaši i ovi unionisti otvoreno sukobili s hrvatskim banom. Nezadovoljnici u redovima unionista su 21. listopada 1896. u svojoj spomenici pod nazivom *Characteristik der Regierungstätigkeit des Banus grafen Karl Khuen-Héderváry...* (Predsjednik Vlade (ME) 1898 – XVII – 1. 686. U: Kemény 1964, 614) napisali da ban ignorira prave unioniste, da nije dovoljno odlučno postupio prema oskvrniteljima mađarske zastave (1895.), te da hrvatske poslove vodi „sa svojim Srbima“.

Kriza u Hrvatskoj se razbuktala u rujnu 1897. kada su Khuenov nuštarski dvorac napali slavonski seljaci iz okolice, u Slavoniji i Banskoj krajini se prosvjedovalo zbog mađarskih zastava, a u Sjenici su prosvjednici na smrt pretukli tri činovnika, poslije čega je uvedeno izvanredno stanje. Nakon toga su u listopadu 1897. predstavnici desne oporbe (Crnković, Rauchovi i Folnegović) stupili u neposrednu vezu s razrednim predstojnikom Ministarskoga vijeća Dárdayem, ali pokušaj banova smjenjivanja nije uspio zahvaljujući kralju. Navedeni događaji su po Gáboru G. Keményu doveli do toga da se hrvatski ban počeo odlučnije boriti za ovlasti svoje autonomne vlade u odnosu prema Ugarskoj. U toj se nakani odupro nacrtu vladi-

na odgovora na dogovor mađarskoga i austrijskoga ministra pravosuđa o izvršenju sudskih presuda. Naime, ugarski ministar Sándor Erdély je svome austrijskome kolegi kazao kako je Hrvatska kao posestrima zemlja Ugarske nerazdvojni dio državne zajednice i time sastavni dio ugarske Svete krune. Zbog toga ona nema međunarodni subjektivitet, pa hrvatska vlada nema ovlasti pregovarati s drugim državama ili zemaljskim vladama. Zamolio je stoga austrijskoga kolegu da pregovore započete s Hrvatskom obustavi te da s Ugarskom pregovara i u svezi Hrvatske. No, ban se tomu usprotivio, pa je u prijepisu broj 8062 od 18. lipnja 1897. izjavio da iz neraskidive državne zajednice između Hrvatske i ostalih zemalja Krune Svetoga Stjepana ne proizlazi zaključak koji je iz toga izvela ugarska vlada te da on ne može prihvatiti stajalište da hrvatska vlada u navedenom pitanju ne može samostalno urediti odnose s austrijskom vladom (Kemény 1964, 613). Pozvao se na nagodbene članke 3. i 4. iz kojih proizlazi da u autonomnim poslovima Hrvatsku prema inozemstvu zastupa carsko i kraljevstvo ministarstvo, a unutar monarhije – dakle prema Beču i Budimpešti – Trojednu Kraljevinu zastupa njezina vlada, odnosno ban. Ban je priznao da je ugarska vlada vlasna postupati u ime Hrvatske glede trgovačkih i državnih ugovora tičući se svih zemalja Krune Svetoga Stjepana. Radi potvrde svojih stajališta naveo je da je sukladno članku 9. u svezi članka 47. nagodbe potvrđivanje ugovora koji spadaju pod autonomne poslove u ovlasti bana i sabora, a samo potpisivanje ugovora je u ovlasti hrvatske vlade onda, ako je riječ o konvenciji s Mađarskom ili Austrijom. Istaknuo je da se u predmetnom slučaju radi tek o običnom konstatiranju uzajamnosti utemeljenom na autonomnim propisima, a to nitko drugi nije pozvan utvrditi doli najviše pravosudno tijelo Hrvatske i Slavonije, koje je potpuno neovisno o središnjoj ugarskoj vladi. Mađarska strana (ministarstvo pravosuđa) je ostala kod stajališta da se Hrvatska nalazi u neraskidivoj državnoj zajednici s Ugarskom, pa stoga nije zasebna država i nema međunarodni subjektivitet. Naime, Hrvatska ima pravo zakonotvorstva i izvršenja glede autonomnih poslova, ali ne i pravo zastupništva, jer suverenitet pripada samo mađarskoj državi što potvrđuje i članak 9. Zbog svega toga Ugarsku kao cjelinu u odnosu prema Austriji može zastupati samo ugarska vlada. Ako bi se prihvatilo banovo tumačenje, onda ispada da Austro-Ugarsku Monarhiju ne čine dvije, nego tri države, a time bi postao upitan i sam dualizam. Konačnu odluku u ovome sporu donijelo je Ministarsko vijeće koje je dakako, jednoglasno potvrdilo mađarsko stajalište po kome Hrvatsku može zastupati samo mađarska vlada (Ministarsko vijeće (MT) 1897: XXXIV/11. U: Kemény 1964, 615-617).

U obranu Hrvatske i Hrvata ban je stao i 1903. godine kada je u budimpeštanskom tisku sustavno napadana Hrvatska, a u biti ban, zato što ne provodi mađarsku politiku, ili barem ne u onoj mjeri kako su to Mađari željeli. Protiv „protuhrvatskih napisa“ ban je 1903. pisao „poštovanome prijatelju“ ministru predsjedniku Kálmánu Széllu. U pismu kaže da se čini da dnevni list Hazánk „inscenira hajku“ na njega premda ga „dosad nije imenovao“. Ovaj seljaštvu bliski list često je pisao o proganjanju Mađara u Slavoniji („A magyarság üldözése Szlavoniában“, od 5. srpnja 1901., I. br. 157) i o slavonskome pitanju („A szlapon kérdés“, od 16. srpnja 1901., I. br. 166.). Broj Mađara je u prvome članku procijenjen na realnih sto tisuća, a u

drugome napisu već na tristo tisuća, a u napisima se kaže da ih hrvatske vlasti proganjaju i nezakonito gospodarski šikaniraju. Zbog toga su uz suradnju Zemaljskoga zajmenoga saveza (*mađ.* Országos Hitelszövetkezeti Központ) u trideset slavonskih naselja s mađarskim pučanstvom osnovane kreditne zadruge s mađarskim kapitalom i mađarskim jezikom kao službenim. Hrvatska javnost je glasnim negodovanjem primila osnivanje ovih zadruga, kao i djelovanje vjerskih i privatnih (željezničkih) škola na mađarskome jeziku. U mađarskoj historiografiji i ondašnjim parlamentarnim raspravama se protumađarsko raspoloženje smatra glavnim razlogom što su slavonski Mađari konvertirali na protestantizam, kao i za nastanak Julijanskog pokreta (Ministar predsjednik – ME 1903-XVII-1105; U Kemény 1964, 156, 1. fusnota).

Položaj hrvatskoga bana bio je vrlo neugodan, jer su s jedne strane Mađari zahtijevali ne samo da zaštiti, nego i da pomaže Mađare u Hrvatskoj, a s druge je strane kao hrvatski ban bio dužan štiti prava Hrvatske i autonomiju Trojedne Kraljevine. Položaj mu je otežavala i činjenica da su hrvatske tiskovine svaki vid organiziranja Mađara u Slavoniji doživljavale kao pokušaj mađarizacije i izraz mađarskoga šovinizma, iako su Mađari činili manje od četiri posto pučanstva. S druge su pak strane mađarske novine bile nezadovoljne banovim angažmanom na zaštiti Mađara, pa su ga napadali i provladin *Pesti Napló* u članku „Hrvati i Srbi“ (*mađ.* Horvátok és Szerbek) u broju 179. od 2. srpnja 1901., kao i dualizmu neskloni *Budapesti Hírlap* koji su svojim protuhrvatskim napisima pridonijeli radikalizaciji hrvatsko-mađarskih odnosa.

Želeći smiriti situaciju ban se u pismu s nadnevkom 17. srpnja 1901. požalio premijeru „zato što se na žalost u mađarskome tisku sveudilj objavljuju članci koji blate svekoliki hrvatski narod, pa tako nedavno i u Pesti Naplóu. Nema niti jednoga napisa koji bi ga uzeo u zaštitu. To nije dobro, a već sam ti to usmeno jednom i spomenuo. Odjek toga pisanja ne samo što neće poboljšati stvari, nego će ih dodatno pogoršati, jer će ozlovoljiti i naljutiti i one lojalne. (...) Ovom prigodom bih te htio upozoriti i na to da list Information unatoč svim obećanjima, ništa drugo ne čini doli namjerno stvara neprijateljsku atmosferu u mađarskoj i hrvatskoj javnosti. Sada je sasvim otvoreno priznao da je jedan od glasila južnoslavenske promidžbe, što je vidljivo iz izjave objavljene u Agramer Zeitungu. Kada mu je to otvoreno rečeno, onda je šutio, jer je istina“.¹⁶

Grof Khuen-Héderváry se o nacionalnom pitanju očitovao u svome nastupnome premijerskome govoru 30. lipnja 1903. i to u pomirljivome tonu. Tada je u Zastupničkome domu kazao kako u Ugarskoj postoje samo mađarski državljani, te da se mađarski jezik mora govoriti na cijelom njezinom teritoriju, ali se to smije ostvariti samo nenasilnim sredstvima i bez raspirivanja mržnje. Dodao je da su interesi mađarskoga naroda i drugih nacionalnosti identični. Glede Hrvatske je napomenuo da je odnose s njom uredio Zak. članak 1868:XXX. „Radujemo se što je tim zakonom priznata političkim narodom pa nesmetano ostvaruje svoje kulturne ciljeve i nadamo se da će poštivanjem državne zajednice najbolje služiti mađarskoj

¹⁶ Predsjednik vlade - ME osn. br. 1903 - XVII - 1105. (1902 - XXII - 260 1600) U: Kemény 1964, 156.

državi kao i svojim posebnim interesima (Odobranje na desnici i lijevi). Polazeći od toga vlada će nastojati što prije sklopiti financijalnu nagodbu ali vodeći računa o nužnoj štednji¹⁷.

Hrvatsko pitanje je obnovljeno dva tjedna kasnije tijekom rasprave o premijerovoj hrvatskoj politici i o mađarskim školama u Hrvatskoj. Zastupnik i publicist József Vészi je reagirajući na program ministra predsjednika u svezi ovih pitanja kazao da je „svojih 20 godina provedenih u Hrvatskoj prikazao kao ideal prava, zakona i pravednosti“ (Kemény 1966, 9-11). Analizirao je kakvu Hrvatsku je kao ban zatekao („uzavrelu austrijsku pokrajinu“), a kakvu je ostavio iza sebe („unezvjerenu jugoslavensku državu“) te je zaključio kako je „rezultat premijerova dvadesetogodišnjega banovanja“ nastanak „jugoslavenske države“.

Njegove su riječi izazvale žestoku reakciju i ispravak da „Hrvatska nije država“, na što je govornik kazao da je to izrekao ironično. U nastavku izlaganja je naveo da je ministar predsjednik pogrešno shvatio svoj poziv jer je mislio da će u Hrvatskoj napraviti red, a njega je već napravio kraljev povjerenik Ramberg. „Njegovo poslanje je bilo da pomiri hrvatska nacionalna čuvstva s idejom jedinstvene mađarske države... a umjesto toga je ostavio zatvor u kojemu su se robijaši pobunili, pa je upravitelj zatvora premješten“¹⁸. Osporio je banu da je to učinio u interesu Mađara. Njegov su govor prekidale upadice kako Mađari u Hrvatskoj nisu mogli dobiti „ni mađarsku školu“, kako se u Zagrebu ne smije mađarski progovoriti niti u konačistima, a grofu Khuenu-Héderváryju je zamjereno i što je „Tomašića doveo za ministra“. Vészijevе tvrdnje opovrgnuo je kolega mu po peru Stevan Vasin Popović (*mađ.* Popovics Vászín István) koji je kazao da u Srijemu postoji škola na mađarskom, nakon čega je zastupnik Vészi nastavio izlaganje kazujući kako „uspjehе g. ministra predsjednika najbolje potvrđuje činjenica da je u samo šest mjeseci Hrvatska vidjela dvije revolucije, jednu su Hrvati vodili protiv Srba, a drugu protiv Mađara. Isprovocirati dvije revolucije tijekom šest mjeseci spada među svjetske rekorde“¹⁹. Stevan Vasin Popović mu je odgovorio 14. srpnja 1903. napominjući da su zakonom o školama iz 1888. ustrojene javne škole „na hrvatskom ili srpskom jeziku“ te vjerske i privatne škole na materinskom jeziku polaznika škole u kojima se hrvatski (ili srpski) predaje kao obvezni predmet. Na stol je podastro najnoviji broj službenog lista od 30. lipnja 1903. iz kojega je vidljivo da je u netom završenoj školskoj godini u Hrvatskoj bilo 1400 pučkih škola, od kojih 1327 javnih, 40 vjerskih i 33 privatne škole. Među potonjima su djelovale 24 mađarske pučke škole. Opovrgnuo je i Vészijevu tvrdnju o premijerovu dvadesetogodišnjem neuspješnom banovanju nazivajući grofa Khuena-

¹⁷ Dnevnik Zastupničkoga doma (*mađ.* Képviseelőházi Napló), 1901–1906, XVII. str. 198–203. Usp. A1903 jún. 30 *Gr. Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök nyilatkozata a nemzetiségi kérdésben: az új kormány bemutatkozásakor*. U: Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. IV. *A nemzetiségi kérdés képviselőházi vitája a hivatalba lépő gr. Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök programnyilatkozatával kapcsolatban*. U: Dnevnik Zastupničkog doma (*mađ.* Képviseelőházi Napló), 1901–1906, XVIII. str. 291–293., 295–298.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

Héderváryja „izvanrednim državnikom“ koji je uredio upravu, poboljšao pravosuđe, promet, javnu prosvjetu i pridonio kulturnom razvitku. Zauzeo se za to da se ne pokušavaju obnoviti nemiri u Hrvatskoj nakon što je konačno zavladao mir.²⁰

O hrvatskom pitanju je opet bilo govora prigodom rasprave o proračunu za 1904. godinu. U diskusijama u Zastupničkom domu projicirala su se tri različita gledišta o hrvatsko-ugarskim odnosima. Hrvatski zastupnik Stjepan Vuković iznio je stajalište svojih kolega koji su od 1868. redovito delegirani iz redova vladi sklonih saborskih zastupnika (tzv. mađarona). Nešto drukčije mišljenje imao je ministar za odnose s kraljem grof Károly Khuen-Héderváry, dok su treće gledište zastupali zastupnici Stranke neovisnosti Géza Polónyi i Béla Komjáthy. Međutim, niti jedno od ova tri gledišta nije zrcalilo stvarnu sliku stranačkoga i društvenoga stanja u Hrvatskoj. U procjeni stanja u Hrvatskoj osobito su griješili pristaše Stranke neovisnosti koji su se često obrušavali na hrvatske zastupnike držeći njihova stajališta pretjeranima, a ni ne sluteći da su ona tek ublažena projekcija pravoga raspoloženja u Hrvatskoj. Tek je pobjeda Hrvatsko-srpske koalicije otkrila koliko su se Hrvati udaljili od Mađara.

U raspravi je prvi prozborio Stjepan Vuković kazavši kako je prilikom diskusije o proračunu uobičajeno osvrnuti se na stanje u Hrvatskoj, pa bi on želio iznijeti svoje gledište o hrvatsko-mađarskim odnosima. Istaknuo je da oporba „u zadnje vrijeme“ iznosi vrlo negativno mišljenje o tim odnosima, kao i o ljudima koji se u Hrvatskoj trse poboljšati ih.²¹ Na zamjerku Ödöna Barte da „četrdeset Hrvata čini posebno zastupništvo u parlamentu“ (njih je Sabor delegirao u Peštu), ali ih on nikad nije vidio da su zajedno istupili kada se govori o načinu poboljšanja gospodarskog stanja Ugarske ili o zaštiti ugarskih interesa od Austrije, zastupnik Kovačević je odgovorio da je on „već ranije kazao da ćemo mi Hrvati zajedno sa Slobodarskom strankom uvijek zaštititi interese mađarske države (odobranje na desnici), kao što smo to i ranije činili (odobranje na desnici)“. Kazao je da Hrvati nisu sudjelovali u opstrukciji (opstrukciju su provodili mađarski oporbenjaci), te nikada ničim nisu ometali rad parlamenta, te da će on osobno pridonijeti izgradnji mađarske države, zaštiti njezinih interesa, te mađarizaciji vojske na način da zapovjedni jezik u njezinu mađarskom dijelu bude mađarski, a u hrvatskome dijelu pak hrvatski. Naveo je da se hrvatski zapovijedalo u boju kod Bihaća 1878. kada su dvije hrvatske pukovnije spasile cijelu vojsku od pogibelji, pa bi bilo sukladno i Austro-ugarskoj nagodbi da se unutar Ugarske kao zapovjedni jezici koriste mađarski i hrvatski.

U nastavku govora zauzeo se za očuvanje državnog jedinstva koje nije rezultat ugarskih osvajanja, nego slobodne volje hrvatskoga naroda. Pravu buru izazvala je izjava ovoga iskrenoga zagovornika mađarsko-hrvatskoga prijateljstva da je bespredmetna rasprava o Rijeci: je li ona hrvatska i mađarska. Naime, država je jedna, pa je nebitno kojemu dijelu pripada. Prvi je protiv izjave prosvjedovao Gusztáv Beksics,

²⁰ Dnevnik Zastupničkoga doma (*mađ. Képviselet-házi Napló*), 1901–1906, XVII. str. 295–298.

²¹ 34 *A horvát kérdés az 1904. évi költségvetés vitájában*, A 1904 jún. 27 *Kovácsévics István horvát-szlavon képviselő beszéde a horvát kérdéstről az 1904. évi költségvetési vitában*. U: Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. IV. str. 283. Usp. Dnevnik Zastupničkoga doma 1901–1906, XXVI. str. 70–82.

a Lajos Olay je uzviknuo: „Što sad kažete? Plješćite mu. To je mađarsko stajalište. Ti Beksics. I ti Hodossy! Sad plješćite. Ovijte mu se o vrat!“ U sabornici je nastala velika buka koju je predsjednik doma pokušavao utišati zvonjavom. Miklós Pozsgay je negodujući kazao: „Zato je šteta bilo dati tri milijuna!“, a Lajos Olay je uz zvonjavu predsjedničkoga zvonca doviknuo: „Sramota je tako zboriti u mađarskom parlamentu. Gore je nego kod narodnosti. Vi to slušajte, ali ja ne želim tako nešto čuti u mađarskom parlamentu!“ Na opetovano oglašavanje zvonca obratio se predsjedniku neka izvoli spriječiti ovakve izjave, što je ovaj odbio kazujući da nema ovlasti miješati se u to što će tko govoriti.

Stjepan Kovačević je nastavio izlaganje kazujući da se dvije zemlje nalaze u realnoj uniji, pa je mađarska država vlasna „na hrvatskoj obali otvarati luke i u Bakru, Crikvenici, Novom Vinodolskom, Senju, isto kao i u Rijeci.“²² Spomenuo je i riječku krpicu, kao i da je do 1870-ih hrvatska javnost bila sklona Ugarskoj, a poslije toga je na učinak crkvenih krugova i tiska atmosfera u društvu promijenjena. Osvrnuo se i na tvrdnju zastupnika Ödöna Barte da je nasilni postupak prema Srbima u Zagrebu nanio štetu Ugarskoj. „Ti prekršaji nisu nikome naškodili, ali su nanijeli moralnu štetu hrvatskom narodu. Mađarska država nije platila ni počinjenu materijalnu štetu, kako to misli Ödön Barta, nego su to platili građani Zagreba. Protusrpski prosvjedi u Zagrebu nisu se dogodili zato što su Srbi prijatelji mađarske države, ili su joj privrženi, jer su oni prihvatili mađarsku državu isto kao i Hrvati. Prije par godina su u jednom selu kod Karlovca Srbi cijeloga dana mučili i na kraju ubili na prostoru ispred crkve tri hrvatska službenika, od kojih jednoga Srbina, samo zato što im je netko kazao da su htjeli izvjesiti mađarsku zastavu na crkvu...“.

Na koncu je odbacio i tvrdnju da su Hrvati u puno povoljnijem financijskom položaju od Mađara, „jer dok Mađarska za unutarnje poslove – bogoštovlje, prosvjetu i pravosuđe – troši samo 17 posto prihoda, dotle mi za to trošimo 44 posto naših prihoda... Neispravna je i tvrdnja da možemo biti sretni što je 1868. utvrđeno da se za iste poslove izdvaja 4.400.000 kruna, sada se za njih izdvaja više od 16 milijuna.“²³ Objasnio je da iznos od 4.400.000 kruna 1868. značio 60 posto hrvatskih prihoda. Od tada je u Hrvatsku uključeno jedanaest pukovnija Vojne krajine čime su značajno povećani rashodi. Kazao je i da je golema pogreška počinjena kada su Mađari smijenili hrvatskoga bana baruna Raucha zbog hajke na njega.

Protivnicima hrvatsko-ugarskoga prijateljstva barun je smetao, a Narodna stranka je po njemu tek s bankskim imenovanjem grofa Khuena-Héderváryja prestala s protumađarskim djelovanjem, ali se iza leđa još pokušava tako djelovati. „Banu Khuenu-Héderváryju je teškom mukom uspjelo zakočiti njihov rad, ali ukinuti ga nije mogao. Znajući da je protumađarska stranka u Hrvatskoj jednom već srušila vladu odanu Ugarskoj, lani su s istim ciljem planirani prosvjedi i nemiri, navodno s ciljem da se u Hrvatskoj uspostavi zakoniti poredak, no stvarni je cilj bio rušenje mađarske vlasti. Opstrukcija u mađarskom parlamentu im je dala dobru prigodu

²² Ibid.

²³ Ibid, 290.

za to. Protivnici mađarskoga naroda i mađarske države požurili su pomoći pokretima usmjerenima protiv Mađara u Hrvatskoj.²⁴ Osvrnuo se i na zahvalnice koje je ban Khuen-Héderváry dobio za svoj rad. „Poznato je da je Karlovac najoporbeniji i najnemirniji grad u Hrvatskoj s isključivo oporbenim zastupničkim tijelom i gradonačelnikom, pa je čak i takav grad kolektivno zahvalio banu zato što je omogućio njegov napredak. Da je Khuen-Héderváry provodio nasilje u Hrvatskoj i vladao kao satrap onda jamačno ne bi dobio kolektivno priznanje toga grada.“²⁵

Poslije navedenoga je prešao na „najosjetljivije pitanje naših odnosa“, naime, na pitanje jezika. „Što je neka nacija manja, to je ljubomornija na svoj jezik... Sukladno članku 57. Nagodbe, hrvatski jezik je službeni jezik u svim državnim poslovima... To je naše teritorijalno pravo, pa je povreda važećih zakona kada se u bilo kojem segmentu u Hrvatskoj zapostavlja hrvatski jezik. Sukladno zakonu, hrvatski je jedini zakoniti državni jezik i u pitanju mađarskih državnih željeznica, šumarskih uprava i stranih putovnica. Ne prihvaćam obrazloženje da su državne željeznice mađarsko privatno poduzeće, pa se stoga na njih ne odnose odredbe nagodbenoga članka 57.“²⁶

Zastupnik Kovačević je izrazio žaljenje što se sporazumijevanje između Hrvata i Mađara provodi na stranom (njemačkom) jeziku, pa se zauzeo za to da mađarski u Hrvatskoj bude barem poznat u onolikoj mjeri kako je to slučaj s njemačkim. Po njemu je narušavanju mađarsko-hrvatskih odnosa pridonijelo i odbijanje oporbe da izglasa povjerenje ministru predsjedniku Khuenu-Héderváryju. „Njega se ovdje pogrdno naziva ‘graničarom’, kako u ovom domu, tako i u tisku. Poštovana oporba ne zna kako smiješna biva pred Hrvatima kad naziv graničar rabi kao pogrdu. Graničari su stoljećima branili mađarske granice od vanjskih neprijatelja. Khuen-Héderváry nije bio graničar, ali su bila dva graničara među žrtvama borbe za slobodu 1848. godine: Damjanić i Knezić.“²⁷

„Dežurni kritičar“ ugarske vlade u svezi hrvatskih pitanja Géza Polónyi je na zasjedanju 28. lipnja 1904., reagirajući na Kovačevićevo izlaganje, kazao da se iz njegovih riječi da iščitati da mađarska oporba ne prihvaća grofa Khuena-Héderváryja za mađarskoga premijera zato što je pripadnik hrvatskoga naroda. „Ja nisam načisto s geneologijom, ali koliko sam čitao bivši ministar predsjednik ne pripada hrvatskome narodu ni s naslova prezimena Khuen, a još manje Héderváry. Koliko je meni poznato sadašnji ministar kraljev personal dosad nije reklamirao pripadnost hrvatskoj naciji, a uz to ima mađarski indigenat i mađarsko državljanstvo i to kao pripadnik mađarskoga naroda. Mi nismo glasovali za njegovu vladu ali ne zato što je on Hrvat, jer to i nije, nego zbog njegove politike.“²⁸

Kritizirao je Khuen-Héderváryjevu politiku tvrdeći da on u Hrvatskoj „mađarskome imenu nije stekao ni slavu, ni ponos, ni simpatije, nego nemjerljivi stupanj

²⁴ Ibid, 293.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

mržnje, koji će moći nestati tek nakon više desetljeća. To nije učinjeno radi promicanja mađarske nacionalne ideje, nego isključivo radi austrijske carske dinastičke politike. Okrenuo je protiv nas sve Hrvate (tako je). Kada je u priobalju, u Šibeniku *con amore* teklo prikupljanje novčanih prinosa u službi protumađarske promidžbe, kada je na Trsatu održan sastanak radi oživljavanja jugoslavenske ideje o kojemu sam u vrijeme njegova banovanja progovorio ovdje u ovome domu, kada su na riječkome području s talijanskim zastupnicima – ako se dobro sjećam i Bianchini je bio tamo – planirali urotu protiv Ugarske, tada je već tamo bio i grof Khuen-Héderváry. Te su se stvari dogodile uz njegovo znanje. Nikada ništa nije poduzeo da se spriječi biskup Strossmayer, ili pak ove zloporabe...“ (Kemény 1966,306-307).

U nastavku je kazao da grofa Khuena-Héderváryja kao čovjeka poštuje, a onda ga je nadugo i naširoko optužio da je u austrijskom interesu vodio politiku podjele između Hrvata i Mađara. Zapitao je i kako su to hrvatski studenti dobili dozvolu polagati državni ispit na hrvatskome jeziku, pa je ta diploma postala jednakovrijedna austrijskoj. Nije mu bilo jasno ni kako je autonomna hrvatska vlada uspjela Beču podastrijeti molbu za izdavanje diplome o položenom državnom ispitu, iako bi banska vlada s Austrijom mogla komunicirati samo preko ugarskoga ministra predsjednika. Zapitao se i kako to da bečki i zagrebački rektor komuniciraju kao stari prijatelji „a radi se o dvije različite zemlje“. Zamjerio je Hrvatskoj da Srbima ne daje ni ona prava koja Ugarska osigurava pripadnicima svih narodnosti, kao i da u Hrvatskoj uz panslavizam djeluje i jaka austrijska struja. „To sve je toliko snažno da Hrvati radije recipiraju austrijsko kazneno pravo samo zato da ono ne bi sličilo mađarskome“ (Kemény 1966,307).

Na sve je te objede reagirao ministar Khuen-Héderváry. Kazao je da se „mora osvrnuti na dio govora“ zastupnika ne samo zato što je to dužan prema samome sebi, nego i zbog dužnosti koju obnaša, ali i obveze prema domu i cijelome narodu. Istaknuo je da bi bio nedostojan dalje ostati „ovdje“ u slučaju da zastupnik Polónyi uspije dokazati svoje objede, a on ih ne uspije otkloniti. Odbacio je kao neutemeljene Polónyijeve prosudbe o načinu na koji je obnašao bansku čast. „Prvo je zabavljao cijenjeni dom etimologijom pojma graničar, a potom mojom genealogijom. Ja ne želim zamarati dom svojim rodoslovljem, nego samo naglašavam da sam se uvijek i svugdje gdje sam boravio izjašnjavao kao pripadnik mađarskoga naroda (živio na desnici). Nisam to napravio samo ovdje, nego i u Hrvatskoj (živio na desnici). Ali to nije isključivalo da poslove i interese koji su mi bili povjereni u duhu zakona ne zastupam i u interesu Hrvatske (odobranje na desnici)“.²⁹ Kazao je da nije graničar u smislu u kojemu ga se pokušalo predstaviti, dakle, da bude odbojan Mađarima. Odbacio je i tvrdnje da je eksponent bečke politike i da je sprječavao provedbu mađarskih nacionalnih ciljeva.

Na optužbu da je ministar predsjednik barun Dezső Bánffy bio spreman odstupati uviđajući koliko je politika hrvatskoga bana štetna, grof Khuen-Héderváry je rekao da je to sada čuo prvi put. Poznavajući Bánffyjev izravni način komuni-

²⁹ Dnevnik Zastupničkog doma. (*Képv. Napló*), 1901–1906, XXVI. 110–114. I, str. 310–311.

kacije, siguran je da bi on bio prvi komu bi on to dao do znanja, „Hrabro mogu izjaviti da kada sam ja bio u situaciji podnijeti ostavku premijeru barunu Dezsőu Bánffyju, onda ju on nije prihvatio, nego me je zamolio da ostanem na dužnosti. Mislim da sam do zadnjega trena uživao njegovo ne samo političko, nego i osobno povjerenje. Upravo zato sam iznenađen s ovdje iznesenim tvrdnjama“ – kazao je grof Khuen-Héderváry.³⁰

Na koncu je objedu da je plod njegova vladanja Hrvatskom raspirivanje mržnje između Hrvata i Mađara ocijenio napadom osobne naravi. „Da je to bilo tako, onda ne bi većina zastupnika hrvatskoga naroda tijekom tih dvadeset godina prihvatila da temeljna načela odnosa s mađarskim narodom počivaju na Zak. članku XXX. iz 1868., i to unatoč svim teškoćama i objedama. Kada govorimo o razmišljanju i odnosima jednoga cijeloga naroda, onda bismo u biti pred očima trebali imati upravo ovu većinu zastupnika hrvatskoga naroda, a ne da o njima sudimo na temelju sporadičnih izgreda, koji doista žaloste, a kojih sam i osobno bio svjedokom te potvrđujem da su u zadnje vrijeme u porastu. Razlog njima nije politički, nego financijski.“³¹

Bivši ban je nastavio braniti svoju politiku, ali i Hrvate. „G. zastupnik je kazao da je u Hrvatskoj osramoćen mađarski narod i zastava. No, nije li većina Hrvata stala u obranu mađarske zastave, da o hrvatskoj vladi i ne govorim, jer je ona to dužna bila napraviti. . . Iduća zastupnikova optužnica protiv hrvatskoga naroda i hrvatske vlade je ta da je služila stranim interesima omogućivši studentima koji su završili hrvatski fakultet da budu odgajani u Austriji. Na to mogu odgovoriti da niti u moje vrijeme, a ni sada to nije tražila ni hrvatska vlada, a niti pak hrvatski fakultet (tako je na desnici). Nego se stvar dogodila tako da su u Dalmaciji hrvatska mladež, njihovi roditelji te javnost zahtijevali da se radi olakšavanja studiranja tamošnje mladeži njima omogući učenje na hrvatskom sveučilištu. Austrijska vlada sve do sada to nije dopuštala te nije ni priznavala tamo položene ispite kao temelj za stupanje u državnu službu, što je bilo predmetom stalnih pritužaba. Unutarnji odnosi te potreba za obrazovanjem dalmatinske mladeži naveli su austrijsku vladu da sama dade ove olakšice Dalmatincima koji u Hrvatskoj završe pravni fakultet, a bez kojega nije moguće njihovo zapošljavanje u javnim službama... Odbacujem optužbe da je Hrvatska tražila savez s Austrijom na štetu mađarske države i to ne činim u ime hrvatske vlade, nego u ime hrvatske javnosti. To se nije dogodilo (tako je, na desnici). Da bih g. zastupnika ipak upoznao s prilikama u Hrvatskoj gdje sam tako dugo stajao na čelu poslova, želim pojasniti i to zašto se u Hrvatskoj i danas primjenjuje austrijski kazneni zakon. Hrvatska vlada, naime, kani preuzeti mađarski kazneni zakon, ali kako i njemu slijedi stanovita revizija, stoga se čeka provedba te reforme (odobranje na desnici).“³²

I napokon, grof Khuen-Héderváry je stao u obranu hrvatskoga svećenstva jer su govornici iz izlaganja zastupnika Kovačevića istrgnuli neke rečenice te im pridali

³⁰ Ibid, str. 311-312.

³¹ Ibid.

³² Ibid.

drugo značenje. Kraljev personal je bivšega velikoga župana zagrebačkoga Kovačevića nazvao „ne samo političkim, nego i osobnim prijateljem“ koji je u domu „govorio izravno i hrabro kao i u Hrvatskom saboru“. Odbacio je tvrdnje zastupnika Polónyija da Hrvati s mržnjom gledaju na Mađare. „Izravne riječi i tamo rado saslušaju. Mislim da nikada nije dobro govoriti uopćeno, a u političkim stvarima je to štetno, pa je i zastupnik Kovačević pogriješio govoreći tako o hrvatskom svećenstvu, premda dijelom ima istine u onome što je rekao... Zboreći o mojoj odgovornosti glede tvrdnje da su hrvatski biskupi protivnici mađarske države, mogu kazati da sam osobno kandidirao dio njih te za njih mogu i sada preuzeti odgovornost. Posebno to vrijedi za zagrebačkoga nadbiskupa koga sam osobno predložio na tu čast i koga poznajem iz vremena kada je bio senjski biskup. Nikada njegovo političko držanje nije davalo povoda ni za najmanju zabrinutost, dapače i u teškim pitanjima u svezi riječke biskupije nije uzrokovao nikakove poteškoće niti hrvatskoj a niti mađarskoj vladi“.³³ Objašnjavao je da hrvatski biskupi gdjekad jesu „pravili politiku usmjerenu protiv Mađarske, ali upravo je nadbiskup Posilović prošloga prosinca ili u siječnju ove godine okružnicom pozvao svećenstvo da prestane s politiziranjem s propovjedaonice“.³⁴

Ministar Khuen-Héderváry još je odlučnije nastupio glede optužbi da su nemiri u Hrvatskoj 1903. bili financirani iz Austrije. „Glede ove optužbe držim se obveznim stati u zaštitu ne samo hrvatske vlade i Hrvatske narodne stranke, nego i cijeloga hrvatskoga naroda“.³⁵ Objasnio je da su iz Dalmacije općinama doista stigle takve pisane obavijesti, ali one ne dokazuju da se radilo o austrijskim novcima, nego samo to da se radilo o stranim novcima. „Tadašnja vlada nije ostala nijema, nego je na prijepise dalmatinskih općina i gradova, uz suradnju mađarske vlade poduzela mjere i kod austrijske vlade. Međutim, odbacujem tvrdnju da je hrvatski narod znao za strani novac i to da takav strani novac vodi njihovu politiku. Da mu je to bilo poznato, tako nešto sigurno ne bi otprio. Naime, dio hrvatskoga naroda je pogrešno informiran, pa je mislio da postupa domoljubno, iako je pao pod strani utjecaj“.³⁶ Na koncu izlaganja se pohvalio da je iz Hrvatske nestala „svaka stranka i svaki trag politike koju je g. zastupnik opisao, a koja bi se nalazila pod austrijskim utjecajem. Nestao je i spomen na zadnjega graničara koji bi možda nju želio vratiti (odobravanje na desnici)“.³⁷

Rasprava o Hrvatskoj nastavljena je i 23. srpnja 1904. kada je Béla Komjáthy istaknuo da smatra potrebnim što više razgovarati o hrvatsko-mađarskim odnosima, a ne pomesti ih pod sag. Naveo je da se on i njegova oporbena stranka (Stranka neovisnosti i 1848.) zauzimaju za pridobivanje ljubavi i simpatija hrvatskoga naroda, a misli da je to želja i svih zastupnika u parlamentu koji također Hrvate smatraju bratskim narodom. Spomenuo je, međutim, da i sam Stjepan Kovačević drži me-

³³ Ibid, 313-314.

³⁴ Ibid, 314.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

đusobne odnose zategnutima. Istaknuo je da su Mađari uvijek željeli da se Hrvati ne osjećaju manjinom kao Slovaci ili Rusini, nego su Hrvatima sveudilj pomagali da razvijaju svoj nacionalni identitet. Ali se hrvatska nacionalna ideja suprotstavlja mađarskoj državnoj ideji, a tu Mađari nisu skloni nikomu popuštati. Prava bratska ljubav je vodila Mađare u sklapanju nagodbe, pa su hrvatskoj braći ponudili neka napišu sve što žele i sve su im to dali. To je prihvatila ne samo mađarska vlada, nego i oporba. Zbog toga Béla Komjáthy zaključuje da je nagodba u svemu značila ostvarenje hrvatske volje, dok je Mađarima bilo dostatno samo osigurati državno jedinstvo. Međutim, po njemu Hrvati nisu pristupili nagodbi s iskrenim čuvstvima, nego „s nepovjerenjem i separatističkim nastojanjima“.³⁸

Za to, kao i za svekoliko stanje i nemire u Hrvatskoj je, među inima, optužio i bivšega bana Khuena-Héderváryja. Predbacio mu je i da je njegov stranački kolega i privrženik (Josip Pliverić) bio „čovjek koji je 25 godina predavao i bunio protiv mađarske državne ideje, a uz to je - volio bih neka me demantira - jednom zamalo bio imenovan pročelnikom pravosudne uprave, što je spriječeno zahvaljujući pozornosti Ministarskoga vijeća. I kod svećeničkih imenovanja je rastao broj onih koji su tajno, a kada je trebalo i javno neprijateljski nastupali prema mađarskoj državnoj ideji. Gospodin ministar, a tadašnji ban želio je stvoriti privid da je u Hrvatskoj sve u redu, a ta se slika stvarala iz saborskih spisa. Saborski poslovnik je sadržavao takova pravila da je bilo nemoguće reći ono što su zastupnici doista mislili. Rasprave su bile ograničene na tri dana, predsjednik Sabora mogao je isključiti zastupnika na 60 dana, dakle sve što je g. ministar napravio nije bilo pogodno da pobudi simpatije prema Mađarima. U pogrešnost te politike se i osobno uvjerio 1895. u kraljevoj nazočnosti“.³⁹

Zastupnik je potom nabrojio sve pogreške koje je kao ban počinio grof Khuen-Héderváry, na što je tadašnji ministar kraljev personal odgovorio da ne želi reagirati na sve optužbe, ali se radi utvrđivanja povijesne istine na neke stvari ipak mora reflektirati. Kazao je da je 1883. došlo do ozbiljnih političkih sukoba između Hrvatske i Ugarske kao rezultat unutarnjeg nezadovoljstva. Tada je provedeno sjedinjenje Vojne krajine s Hrvatskom, postojali su snažni čimbenici kojima to sjedinjenje nije bilo po volji, pa je tadašnja hrvatska oporba u biti poslužila interesima tih snaga. Po njemu to nije bio promišljeni hrvatski nacionalni pokret, nego izvana inscenirana pobuna. Stao je i u obranu Josipa Pliverića kazujući da glede izravnoga prozivanja „pojedinaца od strane g. zastupnika, napose člana vladine stranke, koji na znanstvenom polju ima drugačije mišljenje od onoga koje proizlazi iz mađarskoga važećega zakona, a što ja ne želim dovesti u pitanje, mogu reći da narečeni zastupnik nikada nije spominjan kao kandidat za bilo koju odgovornu političku funkciju. Osim toga je na mjestu pročelnika pravosudne uprave tijekom 20 godina moga djelovanja u Hrvatskoj cijelo vrijeme stajao jedan čovjek i nikada nije bilo riječi o njegovu zamjenjivanju“.⁴⁰

³⁸ D 1904 júl. 23 Komjáthy Béla és Kovácsévics István felszólalásai, gr. Khuen-Héderváry Károly uralkodó személye körüli miniszter válasza a horvát kérdés tárgyában az 1904. évi költségvetési vitában (Kemény 1966, 316). Dnevnik Zastupničkog doma, 1901–1906, XXVII. str. 229–240.

³⁹ Ibid., 324–325.

⁴⁰ Ibid.

Grof Khuen-Héderváry je odbacio optužbe da su konstruirani propisi s ciljem onemogućavanja slobode govora u saboru („premda je poslovnik sadržavao stroge odredbe“) i slobode oporbenoga organiziranja i izbora. Odbacio je i tvrdnje da više u Hrvatskoj nema snaga na koje bi Ugarska mogla računati. „Tvrdim da će nakon stanovita vremena mlađi dio današnjega naraštaja uvidjeti ono što smo mi stariji spoznali, naime, da veze između Ugarske i Hrvatske znače prednost ne samo za Mađarsku, već i za Hrvatsku (Tako je! na desnici.). Zato ja jamčim za tu mladež i naraštaj koji je sazrio u vrijeme dok sam ja tamo imao sreću služiti“. ⁴¹ Dodao je kako je važno da i Hrvati vide da „mogu računati na nas“. Odbacio je zastupnikov prijedlog da se i na silu pokuša privoljeti Hrvate na odanost, ako se to ne bude moglo postići lijepim riječima. „Ja vjerujem, a i mađarska povijest to svjedoči, da je jedino i isključivo zakonitim putem moguće osigurati interese koje ugarski parlament itekako mora imati pred očima i to ne samo zbog interesa mađarskoga naroda, nego i interesa hrvatskoga naroda koji s njime živi u državnoj zajednici“. ⁴² Njegov govor pozdravljen je povcima „živio“ na desnici i u sredini sabornice.

Stjepan Kovačević se potom javio za riječ i kazao da i dalje ne dijeli mišljenje ministra kraljevskoga personala grofa Khuena-Héderváryja da je „već sada“ moguće postići približavanje između Hrvata i Mađara, nego je potrebno raditi na odgajanju jednoga novoga naraštaja koji će biti spreman na suradnju. Rekao je da bi bio vrlo sretan da se obistine ministrove riječi, ali po njemu bi „već u školama djecu u svojoj mladoj dobi trebalo odgajati i politički“. Reagirao je i na govor zastupnika Béle Komjáthyja u svezi hrvatskih Srba ističući da u Hrvatskoj, točnije u Slavoniji postoji nekoliko općina koje nastanjuje čisto mađarsko pučanstvo. S njima Hrvati nikada nisu imali nikakvih problema. „Imaju škole na mađarskom jeziku, bogoslužje – ako su protestanti – obavljaju na mađarskom jeziku... Izvolite samo prolistati ‘Magyar Szó’. U njemu ćete pronaći napis tordinačkoga kalvinističkoga svećenika Eleka Kuliffaya koji kaže da Hrvati – niti narod, a niti vlasti – nikada nisu širili mržnju prema Mađarima, nego su s njima uvijek živjeli u najboljoj slozi“. ⁴³

Protestantski biskup Gábor Antal je o istoj temi govorio 17. kolovoza 1904. u Domu velikaša kazujući da je iz proračuna vidljivo kako je povećan državni izdatak za Hrvatsku. Kazao je kako mnogi za to krive vladu, ali on ne, premda mu je poznato kako u Hrvatskoj žive mnogi pojedinci te da postoje stranke koje ne samo što nisu „dobri sinovi Ugarske, nego su njezini protivnici. Ipak, vrlo veliki, trjezniji dio hrvatskoga naroda zna da svoju budućnost i nacionalne interese može osigurati samo u vezi s Ugarskom, jer su njezini protivnici isti oni koji su protivnici i mađarske države“. ⁴⁴ Naglasio je da Hrvatska prije 1868. nije imala posebne zakone, već su i

⁴¹ Ibid., 328.

⁴² Ibid., 329.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ E1904 aug. 17 Antal Gábor református püspök beszéde a nemzetiségi kérdés horvát és magyarországi vonatkozásairól az 1904. évi költségvetés főrendiházi vitájában (Kemény1966). Dnevnik Doma velikaša (*mađ. Főrendiházi Napló*), 1901–1906. III. 55–58. I. str. 331–332.

za nju važili zakoni doneseni na Ugarskom saboru. Nagodbom se, međutim, sve to promijenilo, mađarski jezik, grb i zastava tamo su nepoželjni, dok je u isto vrijeme na peštanskom parlamentu izvješena hrvatska zastava, tamo stoji hrvatski grb, a u parlamentu Hrvati imaju pravo diskutirati na hrvatskom jeziku. Zauzeo se za to da je s Hrvatima potrebno njegovati prijateljstvo i bratstvo, te da službenici koji rade u zajedničkim državnim ustanovama u Hrvatskoj trebaju naučiti hrvatski jezik. „Na taj način, uzajamno neka se tamo kod njih obvezno uči mađarski jezik, a mi od činovnika u zajedničkim službama očekujemo da ako žele otići na službu u Hrvatsku, onda neka izvole naučiti hrvatski jezik, što trebamo i nagraditi. Time bi se puno toga postiglo te bi se ublažili sadašnji napeti odnosi“.⁴⁵

Grof Karlo Khuen-Héderváry se u svome inauguralnome premijerskom govoru održanome u Domu velikaša 24. siječnja 1910. osvrnuo na hrvatsko pitanje kazavši da je „temeljni kamen naših državnopravnih odnosa Zak. članak II. iz 1723. nazvan Pragmatičkom sankcijom... Glede Hrvatske i Slavonije nastojat ćemo naše odnose riješiti prema načelima pravednosti, uz potpunu zaštitu interesa mađarske države i zakona koji reguliraju te odnose... Čvrsto smo uvjereni da su teški potresi u našem društvu u zadnjemu desetljeću uglavnom posljedica činjenice da reforme državnoga sustava nisu pratile društveni i gospodarski razvoj države“.⁴⁶ Želio je za svoj mandat dobiti potporu hrvatskih delegata, ali je biskup Antun Bauer rekao da će stajalište hrvatskih zastupnika prema ugarskoj vladi zbog sukoba koji je između Ugarske i Kraljevine Hrvatske nastao u svezi željezničke pragmatike te drugih spornih pitanja u svezi nagodbe, ovisiti od poštivanja zakonom zajamčenih prava Hrvatske i vraćanja njezine ustavnosti.⁴⁷ Zbog toga je izjavio da će Hrvati kod glasovanja o povjerenju vladi biti suzdržani.⁴⁸ Premijer je kasnije kazao da je dobio potporu Hrvata, te je istaknuo da je već tri godine nemoguća suradnja s Hrvatskom oko autonomnih poslova. Stoga on smatra jednim od svojih prvih zadaća obnoviti suradnju, pa je pokrenuo razgovore i pregovore koji su već urodili plodom.

Tako je osigurana suradnja između vladajuće koalicije i hrvatske stranke, pa sukladno dogovoru mađarska strana pristaje podržati buduću novoimenovanu hrvatsku vladu sastavljenu od provjerenih unionista te će pružanjem stalne financijske pomoći osigurati nesmetano djelovanje Hrvatskoga sabora. Ministarsko vijeće je sa

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Dnevnik Doma velikaša (*mađ.* Főrendiházi Napló) 1906-1911. III. sv. str. 168-170. U Kemény 1971: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, V. 1906-1911. str. 318-320.

⁴⁷ Predsjedavajući Sándor Gál naknadno je reagirao na biskupov govor kazavši da je prema stenografskim bilješkama zastupnik Antun Bauer spomenuo „Hrvatsko Kraljevstvo“, a prema nagodbi postoji državna zajednica Ugarske i Trojednice koje čine jedno kraljevstvo. Dakle, nema Kraljevine Hrvatske pa stoga zastupniku naknadno izriče opomenu, što su nazočni zastupnici popratili glasnim odobravanjem.

⁴⁸ Dnevnik Zastupničkog doma (*mađ.* Képviselőházi Napló) 1906. XXVI. str. 144-146. U: Kemény 1971, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, V. 1906-1911. str. 320-321.

zadovoljstvom primilo na znanje postizanje dogovora te ga je radosno odobrilo.⁴⁹ Novosadski list „Zastave“ je o tome pisao 23. siječnja 1910. u uvodniku pod naslovom „Supilo protiv koalicije“ navodeći kako je Frano Supilo u više napisa ustao protiv koalicije, te Čavraka, Khuena-Héderváryja, Tomašića i njihovih suistomišljenika. Naime, nakon što je grof Khuen-Héderváry „iskusni stručnjak u izbornim pitanjima“ imenovan premijerom, za njim su u Budimpeštu na tjedan dana otišli Tomašić, Levin Čvrak i drugi istaknuti političari iz njihova kruga „te su položili oružje“.

„Srbobran“ je napisao da su tamo sklopili pakt, a „Zastave“ pak da su se „poklonili“ bivšemu hrvatskome banu. „Khuen-Héderváry nikada u Hrvatskoj nije postigao toliki uspjeh, kao ovom prilikom i koliko god mu loša sreća prijeti u Mađarskoj, toliko je sretnije ruke u Hrvatskoj. Ranije je pak bilo bitno drukčije“.⁵⁰

List ističe da je Supilo promijenio svoju političku poziciju te je od neprijatelja Srba postao njihov prijatelj shvaćajući da su se Srbi trsili samo da dobiju jednako-pravnost, a nikada nisu bili neprijatelji hrvatskoga naroda. Međutim, uvodničar lista nije mogao shvatiti da su pristaše koalicije pristali uz grofa Khuena-Héderváryja kojega je usporedio s barunom Rauchom (Srbima i jugoslavenski opredijeljenim Hrvatima najmanje prihvatljivim političarom), te kaže da su ga Hrvati doslovce istjerali iz svoje zemlje (što je inače vrlo rašireno mišljenje u hrvatskoj historiografiji). Zbog toga je držao razumljivom Supilovu ljutnju zbog Khuen-Héderváryjeva uspjeha, jer je novi mađarski premijer uništio sve što je Supilo četiri godine gradio. „Grof Khuen-Héderváry sada će Hrvatskoj vratiti njezin ustav“, piše razočarani uvodničar.⁵¹

O hrvatskom pitanju je grof Khuen-Héderváry progovorio kao premijer i u odgovoru na zastupničko pitanje oporbenjaka grofa Tivadara Batthyányja (zastupnika Juszthove stranke iz Szekszárda) na 291. zemaljskoj sjednici Zastupničkog doma u petak 17. studenoga 1911. Tada je grof Batthyány optužio Hrvatsku da vodi očiglednu trialističku politiku, na što je bivši ban kazao da u Hrvatskoj trijalizam nije vladajuće stajalište, te da je unatoč svih nerazjašnjenih pitanja „ipak došlo do potpunoga mira“. Dakle, banska je vlada dobro obavila svoj posao. Opet je u zaštitu uzeo svoga prijatelja Nikolu Tomašića odbacujući oporbene optužbe protiv bana, a preko njega dakako i protiv njega samoga.⁵² Morao je odgovoriti i na pitanje grofa Alberta Apponyija kada će konačno imenovati hrvatsko-slavonskoga ministra i druge ministre čije funkcije nisu popunjene, jer je „abnormalno“ da ministar predsjednik uz svoju funkciju stoji još i na čelu triju ministarstava (unutarnjih poslova, za odnose s kraljem i hrvatskoga ministarstva).⁵³ Glede popunjavanja hrvatskoga ministarstva

⁴⁹ Vlada/Ministarsko vijeće (*mađ.* Minisztertanács – MT), 1910:4/2. U: Kemény 1971, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, V. 1906–1911. str. 329.

⁵⁰ „Zastave“, Novi Sad (večernje izdanje br. 16.), 23. siječnja 1910. 1. str. U: Kemény 1971, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, V. 1906–1911. str. 317-318.

⁵¹ Ibid.

⁵² Dnevnik Zastupničkoga doma (*mađ.* Képviselőházi Napló), 1910-15. XI. str. 243-245.

⁵³ Ibid., 268.

premijer je kazao: „Sam posao ne zahtijeva puno posla, ali politički položaj hrvatskoga ministra zbog sadašnjih odnosa Mađarske i Hrvatske može izazvati stanovite kontroverze, pa bih stoga želio da se to ministarstvo što prije popuni. Jedini razlog zašto to do sada nije učinjeno jest u političkim odnosima koji otežavaju da na to mjesto stupi muž koji bi odgovarao i tamošnjim stranačkim odnosima, jer bi, naime, ovdašnja politička zadaća hrvatskoga ministra bila izvješćivanje o tamošnjoj atmosferi, napose u Saboru. Do sada nije stvorena pogodna klima da podnesem prijedlog ministra za to ministarstvo...“⁵⁴

Informacije iz Hrvatske prikupljao je, dakle, sam svakodnevno prateći tamošnje događaje, a hrvatskoga ministra nije imenovao jer je doskora odstupio s dužnosti predsjednika vlade. Njegovim odlaskom Ugarska je ostala bez najboljega poznavatelja Hrvatske, a njemu nesklona Hrvatsko-srpska koalicija sve je bila bliže ostvarenju ideje južnoslavenskoga povezivanja. Na spomenutoj sjednici grof Khuen-Héderváry osvrnuo se i na asimilacijske tendencije Julijanske akcije koju je osudio pred cijelim Zastupničkim domom. O tzv. mađarskim školama u Hrvatskoj je rekao: „Bit stvari je u tome da su narečene škole osnovane onako i na onim temeljima na kojima su njihovi osnivači to molili. Julijanska udruga je primjerice tražila osnivanje radi očuvanja mađarskoga identiteta, pa joj je to i odobreno“.⁵⁵ Spomenuo je i da su željezničke škole osnovane po želji mađarskih državnih željeznica radi školovanja željezničara, pa „ukoliko iziđu izvan okvira navedenih u dozvoli, onda mogu nastupiti komplikacije i političke situacije koji nikako nisu poželjne po Mađarsku“.⁵⁶

Kazao je da su za probleme u svezi njih krive obje strane. On s velikom pozornošću prati događaje oko ovih škola i zaključuje da „na žalost“ one djeluju mimo nakana njihovih osnivača, bez obzira radi li se o mađarskim državnim željeznicama, Julijanskoj udruzi ili drugome osnivaču. Škole su osnovane za školovanje mađarske djece, ali su „nakon njihova otvaranja tamošnji nastavnici, ili ne znam, drugi čimbenici, pored toga cilja sebi zacrtali i provođenje mađarizacije te su u škole uključili i djecu kojoj mađarski nije materinski jezik. To se dogodilo na zaista puno mjesta i time je naravno tamo proizvelo otpor, čemu se ne trebamo čuditi, jer ako pripadnici mađarskog naroda žele živjeti i ćutiti se kao Mađari, onda je isto tako opravdano da i pripadnici hrvatskoga naroda hoće živjeti i ćutiti se Hrvatima te da ne žele da njihovi sinovi budu odnarođeni. Ovakove su okolnosti bile razlogom da je tamo došlo do stanovitih neugodnosti na čijemu otklanjanju djeluje ne samo hrvatska vlada, nego, koliko mi je poznato – putem hrvatskoga bana – i mađarska vlada s ciljem da se popravi šteta i da ove škole obavljaju svoju osnovnu djelatnost. Dakle trebaju se ukloniti zloporabe, pa će istoga sata prestati i pritužbe iz Hrvatske, te ove škole više

⁵⁴ Ibid., 272.

⁵⁵ Dnevnik Zastupničkoga doma (*mađ. Képviseelőházi Napló*), 1910-15. XII. 291. sjednica u petak 17. studenoga 1911. str. 267-269.

⁵⁶ Ibid., 273.

ne će izazivati odijum u tamošnjoj javnosti. Pozivam osnivače tih škola da u obavljaju svoje zadaće ostanu kod svoje osnovne namjene, pa će tada biti mir...“.⁵⁷

Pozvao je i zastupnike da pažljivo postupaju s pritužbama Mađara iz Hrvatske jer se i on sam osvjedočio da su se neki od „naše tamo živuće mađarske braće“ neopravdano žalili zbog zlostavljanja od strane hrvatskih vlasti. Po njemu sve te tvrdnje nisu uvijek istinite, iza njih stoje i privatni interesi. No, u slučaju opravdane pritužbe će i ban i ugarska vlada zaštititi ugrožene.⁵⁸ Izrazio je nadu „da će s vremenom nestati ovi problemi s kojima se Hrvatska sada suočava i to ne samo u našem interesu, nego i u interesu Hrvatske s kojom nas na suživot upućuju povijesne i zemljopisne datosti, postojeće stanje i gospodarski interesi, a to su istodobno i naši interesi (odobranje na desnici). Ukoliko uspijemo ostvariti mir, onda ćemo učiniti uslugu objema stranama, a ojačat ćemo i snagu države, što nam je prvotna obveza“.⁵⁹

Unatoč svemu naprijed navedenome, u historiografiji i narodnoj svijesti prije stotinjak godina stvorena je slika o grofu Khuenu-Héderváryju koju su od Hrvata preuzeli ne samo mađarski oporbeni krugovi, nego i drugi nemađarski narodi. Tako je primjerice temišvarski socijalistički tisak u članku pod naslovom „Frašilor, pregatiți-vă la lupță pe alegerea viitoare!“ (*hr.* Braćo, pripremite se za izbornu borbu dogodne!) (U: *Votul Poporului*, 15. kolovoza 1903. br. 28) radosno priopćio da je nakon četrdeset dana pala Khuenova vlada (što nije bila istina, jer se tada još ipak održala), a premijera su nazvali uvredljivim imenima.⁶⁰ Ova slika u mnogima živi i danas, premda ovdje izneseni argumenti možda ipak potaknu na razmišljanje.

Khuen-Héderváry i Bunjevci

Broj Mađara unutar Habsburške monarhije je u razdoblju između 1850. i 1890. godine povećan za oko 2,6 milijuna duša ili za 54 posto. Razlog ovoga velikoga porasta prvenstveno treba tražiti u asimilaciji, a ne u demografskome rastu. Računa se da je u navedenom razdoblju asimilirano oko milijun ljudi, od kojih pola milijuna Židova i drugih doseljenika, a drugih pola milijuna iz redova u Mađarskoj živućih nacionalnosti, poglavito Nijemaca i Slovaka, a tek nešto manje Hrvata (Bunjevaca, Šokaca i Hrvata iz zapadne Ugarske). Među nabrojenim narodima zabilježen je ne samo najveći broj pomađarenih, nego se u njihovim redovima najbrže proveo postupak asimilacije. Jamačno je tomu pridonijela ista (katolička) vjeroispovijest (osim kod Židova), kulturne tradicije i običaji te zajednička višestoljetna povijest. Za razliku od navedenih, pomađarivanje Srba, Rumunja i Rusina bilo je malobrojno. Asimilirani su samo uski krug plemstva, građanstva i inteligencije iz njihovih redova,

⁵⁷ Ibid., 265.

⁵⁸ Ibid., 266.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ *Iratok a magyarországi és erdélyi román munkásmozgalom 1903. évi történetéhez* A 1903 aug. 15 *A temesvári román szocialista sajtó közleménye a Khuen-Héderváry kormány válságáról*. U: Kemény 1971: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, IV.

jer njih je od Mađara razdvajala povijesna i kulturna raznolikost, vjerska i školska autonomija, konfesionalna raznolikost, život u izoliranim, zatvorenim sredinama itd. U njihove krajeve nije dopro ni kapitalistički razvoj, pa su skromne gospodarske mogućnosti također utjecale da je izostala potreba integriranja u mađarsko društvo.

Promatrajući motivacijske čimbenike proizlazi da su se Nijemci i Židovi pomađarili zbog slabljenja ili nedostatka društvenih veza među njima, Slovaci su zbog nepovoljnih prirodnih datosti u velikom broju preselili u gradove gdje su oslabile tradicionalne veze, uključujući i nacionalne. Poznati istraživač Elek Fényes je zabilježio da se 1839. u 126 mađarskih gradova samo 47 posto stanovništva izjašnjavalo Mađarima, dok je po izračunu Pétera Hanáka 1910. njihov broj porastao na 70 posto. Najmanji broj Mađara zabilježen je od velikih gradova 1880. godine u Požunu (15,7%), dok je trideset godina kasnije on porastao na čak 40,8%. U Temišvaru je 1880. bilo 20,4 % Mađara, a 1910. 40,5%, u Sopronu 21,0%, a 1910. 43,0%, u Košicama 39,8% 1880. i čak 76,1% 1910. godine. Tijesnu natpolovičnu većinu Mađari su imali 1880. godine u Subotici (50,5%), ali je u „bunjevačkoj prijestolnici“ mađarizacija imala najmanji postotak porasta u usporedbi s drugim velikim gradovima. Naime, 1910. je u gradu bilo 58,6% Mađara. U Pečuhu je 1880. bilo 73,4%, a 1910. 83,9% Mađara, u Velikom Varadinu 1880. 86,8 %, a 1910. 92,7%, u Juru (*mađ.* Győr) 1880. 92,8%, a 1910. 96,3%, te napokon u Segedinu 1880. 96,0%, a 1910. 96,6% mađarskoga pučanstva. Da je tendencija asimilacije bila vezana uz život u gradovima, zorno potvrđuje primjer Pešte-Budima koji je potkraj XVIII. stoljeća imao 20% mađarskoga i 80% njemačkoga pučanstva. Njemački je bio govorni jezik, mađarski se jedva gdje čuo, a oko 70% peštanskih trgovaca bili su pravoslavni Grci.

No, Mađari su potkraj XIX. stoljeća činili već trećinu gradskoga stanovništva, 1910. se stanovništvo grada povećalo za pet i pol puta, a udio Mađara je porastao trinaest puta. Uoči I. svjetskog rata mađarska prijestolnica imala je 900.000 stanovnika, od kojih se njih čak 86% izjasnilo Mađarima. Među milijun pomađarenih stanovnika Ugarske u razdoblju od 1880. do 1910. bilo je 400.000 Nijemaca (njih 42% stiglo je iz provincijskih gradova i iz Banata), 280.000 Slovaka, 190.000 Židova, 80.000 južnih Slavena (Hrvata – Bunjevaca i Šokaca, uz nešto Slovenaca i Srba), 30.000 Rumunja i 10.000 Rusina. O stupnju asimilacije svjedoči podatak da je u mađarskoj prijestolnici 1880. godine 74% stanovnika govorilo njemački, a dvadeset godina kasnije samo njih 6,3 . Godine 1910. je u zemlji bilo više od 900.000 Židova od kojih se njih 700.000 izjašnjavalo Mađarima (Ács 1996).

Asimilacija je dovela do snaženja nacionalnih pokreta nemađarskih naroda. Velika kriza glede nacionalnoga pitanja vrhunac je doživjela u vrijeme koalicijskih vlada (do tada je vladala Slobodarska stranka) u razdoblju od 1906. do 1912. za vrijeme vlada. Kada je Károly Khuen-Héderváry drugi put formirao vladu, hrvatsko-ugarski odnosi su već bili teško narušeni. Premijer je pokušao obnoviti unionističku stranku ustoličenjem bana Nikole Tomašića, ali se to pokazalo kao promašaj. Dobro je, doduše, procijenio da bez unionista ne može računati da će vlada imati potporu, ali je s druge strane 1910. godine onaj dio hrvatskih Srba koji ga je ranije podu-

pirao kao bana tada već stajao na suprotnoj strani, zauzimajući se za odcjepljenje Hrvatske, Bačke, Banata i Srijema te za njihovo ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom. Ni imenovanje kraljevskoga povjerenika Slavka (Ede) Cuvaja nije polučilo uspjeh. Hrvatsko-srpska koalicija je nastavila svoju politiku južnoslavenskoga ujedinjavanja u čemu su sudjelovali i Bunjevci, osobito u vrijeme u kojemu je djelovao grof Khuen-Héderváry.

Zanimljivo je da je samo godinu dana nakon njegova banskoga imenovanja u bunjevačkoj prijestolnici Subotici za gradonačelnika izabran mladi pristaša Slobodarske stranke Lazar Mamužić. On je na toj dužnosti ostao tijekom narednih osamnaest godina (od 1884. do 1902.).⁶¹ Prvih šest godina obnašanja dužnosti poduzeo je više mjera kojima je pridonio razvitku grada. Kako je Mamužić volio samostalno odlučivati, u gradu je imao snažne oponente, ali je oporba morala čekati još dvanaest godina da bi ga smijenila. Godine 1897. je za velikoga župana Bačke županije (nakon Stipana Vojnića) imenovan dotadašnji podžupan Endre Schmausz koji je nastojao riješiti složene političke prilike u Subotici. U tomu je većim dijelom uspio, što potvrđuje i činjenica da je devet godina bio veliki župan. Prvi službeni korak koji je poduzeo bio je sazivanje stegovnoga povjerenstva radi raspravljanja postupka pokrenutoga protiv gradonačelnika. Povjerenstvo je obustavilo postupak jer ga nije našlo utemeljenim, što je gradonačelnik primio sa zadovoljstvom te je s velikim županom počeo šestogodišnju uspješnu suradnju tijekom koje je grad lijepo napredovao.

Međutim, 1899. je ugarski ministar predsjednik postao Kálmán Széll kojega su u Subotici podupirali Mamužićevi protivnici. Oni nisu bili voljni surađivati s gradonačelnikom, nego su nastojali u vladinim krugovima ishoditi Mamužićevu smjenu. Često su podnosili žalbe protiv njega, pa je naposljetku ministar unutarnjih poslova naredio provođenje detaljne istrage subotičke uprave. Ona je počela 18. prosinca 1901. i trajala je do ožujka 1902. Lazar Mamužić je kroz to vrijeme otišao na dulji odmor (drugi izvori kažu da je bio suspendiran), jer nije htio ometati istragu. Tijekom istrage su pronađeni propusti u knjigovodstvu i uplati poreza, pa je gradonačelnik podnio molbu za umirovljenje, koja je prihvaćena. Tako je iz mjesnoga političkoga života otišao jedan snažan i utjecajan čovjek, te je okončano važno razdoblje gradske povijesti (Frankl 1942).

O svemu ovome je subotičko-bajski veliki župan Endre Schmausz 6. rujna 1902. podnio izvješće ministru predsjedniku Kálmánu Széllu u kojemu spominje da je „nakon istrage provedene nad gradonačelnikom Lazarom Mamužićem i njegove

⁶¹ U Mamužićevo vrijeme su se u Subotici pojavile prve novine pod nazivom „Bácskai Napló“, ali su brzo ukinute zbog financijskih teškoća. Dr. Károly Csillag je potom 1897. opet pokrenuo novine, ali ovog puta pod nazivom „Bácskai Hírlap“ koji je izlazio četiri puta tjedno. U siječnju 1898. su u gradu počeli pokreti lokalnih socijalista koje je redarstvo nastojalo onemogućiti. Pokreti su prošireni na cijelu županiju, pa je navedeni list izvijestio da u županiji – bez gradova Subotice, Sombora i Novoga Sada – gladuje dvanaest tisuća ljudi. U Subotici je više stotina ljudi čekalo na obrok pred pučkom kuhinjom, počele su krađe, a socijalisti su okupljali sve više nezadovoljnika. Socijalni nemiri su potrajali do 1903. kada je štrajkalo četiri tisuće radnika, ali tada više nije bilo gradonačelnika Mamužića čiju vladavinu su s nostalgijom spominjali kao „Lazino vrime“, jer je novi gradonačelnik dr. Károly Bíró još odlučnije postupao s prosvjednicima.

suspenzije panslavenski pokret među Bunjevcima usporen“. ⁶² Veliki župan, međutim, ne drži isključivim da će oni „jednoga lijepoga dana opet prosvjedovati ne samo radi prosvjete Bunjevaca, što sam držim učinkovito sasjekao već u samom začetku, nego i radi uvođenja bunjevačkoga jezika u zapisnike organa uprave sukladno zakonu o narodnostima“. ⁶³ Naveo je da je jedan od glavnih intelektualnih pokretača nacionalnoga pokreta gimnazijski profesor vjeronauka Pavao Kulunčić, a zauzeo se i za stroži nadzor bunjevačkoga mjesečnika „Neven“, „koji više puta skreće u neželjenom smjeru“. ⁶⁴ Istaknuo je da je to potrebno kako bi se izbjeglo „da se kasnije moraju poduzeti drastičnije mjere“. Zato veliki župan moli premijera da neposredno ili preko ministra bogoslužja i prosvjete poduzme korake da se nastavnik Kulunčić premjesti u neku drugu školu u županiji gdje neće imati utjecaj na pučanstvo, kao i da se „Neven“ od strane segedinskoga gradskoga odvjetništva stavi pod strogi nadzor i povremeno kazni.

O „Nevenu“ i ishodu spora pokrenutoga protiv toga mjesečnika je ministarski savjetnik ministarstva pravosuđa Gyula Rickl 3. srpnja 1903. izvjestio novoga ugarskoga ministra predsjednika grofa Khuena-Héderváryja. ⁶⁵ U pismu se kaže da je „Neven“ u prošlogodišnjem trećem broju u članku pod naslovom „Nacionalno pitanje u parlamentu“ počinio kazneno djelo uznemirivanja javnosti, pa je segedinski kraljevski sud kao porotni sud presudom od 24. rujna 1902. Subotičanina Pavu Bačića osudio na kaznu zatvora u trajanju od šest mjeseci i novčanu kaznu u iznosu od 200 kruna. Protiv presude su optuženik i njegov odvjetnik uložili priziv koji je Kurija dijelom usvojila, a dijelom je potvrdila prvostupanjsku presudu čime je ona postala pravomoćna.

Zanimljivo je da su istraživači narodnosnih pokreta u Ugarskoj među vladinim spisima pronašli samo dva dokumenta koja se odnose na Bunjevce, dok ostale nacionalno-etničke grupe raspolažu obiljem takovoga materijala. Osim naprijed navedenoga izvješća o gradonačelniku, Bunjevci su bili temom rasprave u Zastupničkom domu na sjednici 26. ožujka 1898. Tada je u svezi diskusije o prijedlogu zakona o narodnostima János Molnár, katolički opat-župnik iz Komároma i organizator pokreta protiv tzv. crkvenih zakona, odgovorio ministru predsjedniku grofu Bánffyju glede tvrdnji da Narodna stranka čiji je on istaknuti član bio, paktira s narodnostima. Kazao je da u programu njegove stranke stoji da će se brinuti za zaštitu prava manjina, te je dodao da ta prava doista postoje, ali samo na papiru. No, opovrgnuo je da

⁶² 60 *Iratok a szabadkai bunyevác mozgalomról. A 1902 szept. 6 Schmausz Endre szabadkai és bajai főispán jelentése Széll Kálmán miniszterelnöknek a szabadkaivárosi közigazgatási bizottság jelentése és a helyi bunyevác mozgalom tárgyában.* ME 1902 – XXX – 3. 489. U: Kemény 1964: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, III.*

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ B1903 júl. 3 *Rickl Gyula igazságügyminisztériumi min. tanácsos átirata gr. Khuen-Héderváry Károly miniszterelnökhöz a „Neven“ című szabadkai nemzetiségi hírlap elleni sajtóperben hozott törvényszéki ítélet tárgyában.* ME 1903 – V – 2139 (2950). 528-529. U: Kemény 1966: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, IV.*

je sklopljen pakt s manjinama, te da među njihovih 96 zastupnika ima onih koji su panslavenski, rumunjski ili srpski agitatori. Napomenuo je da je osobno „prije dvije godine dao kauciju“ nekolicini mađarskih novina, te po jednom njemačkom, slovačkom i bunjevačkom listu. Dao ju je iz svojih sredstava, ali da je dao i iz stranačkih, ni toga se ne bi sramio, jer i vladajući imaju listove na jezicima nacionalnosti. „Glede bunjevačkog lista sam pitao ljude od povjerenja nema li tamo nekih zagovornika narodnosnih ideja. Taj je list izdržao dvije godine iako je nad njim stražario slavni Lazo Mamužić“ za kojega je držao da bi najradije cijelu Narodnu stranku pomeo.⁶⁶

Slika 1. Osijek – „Trg bana grofa Khuena-Héderváryja“⁶⁷

Zaključak

Hrvatski ban Karlo Khuen-Héderváry jedan je od najosporavanijih hrvatskih državnika, osoba oko koje su mišljenja i danas podijeljena. No, protekom vremena predodžba stvorena o njemu ipak se postupno mijenja. Njegova politička stajališta Hrvatima su i dalje neprihvatljiva, ali se ipak vrednuje djelatnost koju je poduzeo na polju gospodarskoga i kulturnoga razvitka Hrvatske, a napose Zagreba. Ovaj najdugovječniji poslijenagodbenei državnik ugarsko-hrvatske državnice zajednice uspeo se i na položaj ugarskoga ministra predsjednika, što je prije njega uspjelo samo banu Ivanu Draškoviću koji je imenovan palatinom, ali službu nije preuzeo. U Hrvatskoj su mu osporavali hrvatstvo (doista se nigdje nije izjasnio Hrvatom, nego Mađarom), a u Mađarskoj su ga smatrali pridošlicom iz Hrvatske, „graničarom“, kraljevim čov-

⁶⁶ B1898 márc. 26 Molnár János válasza Bánffy Dezsőnek a néppárt nemzetiségi politikájáról a költségvetésről szóló törvényjavaslat tárgyalásakor. U: Kemény 1971: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, III.* 1906–1911. str. 709.

⁶⁷ Izvor: <http://www.osijek.hr/index.php/cro/Osijek/Povijest/Foto-Osijek-19.-i-20.-stoljeca-A>

jekom, zaštitnikom hrvatskih i bečkih interesa itd. Unatoč svih objeda, napose u svezi načina vladanja, ipak valja priznati da je iza sebe ostavio dubok trag. U hrvatskoj historiografiji se optužuje da je provodio mađarizaciju, da je otvarao škole na mađarskom, a u Mađarskoj da nije štitio Mađare u Slavoniji. Jamačno da djelovanje ovoga hrvatskoga bana zaslužuje daljnja istraživanja i prosudbe u cilju stjecanja šire i detaljnije slike o ovome razdoblju hrvatsko-ugarske povijesti.

Literatura:

- Saborski spisi sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865-1867*, Zagreb 1900.
- Ács, Zoltán. 1996. *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Az 1984-ben megjelent nemzetiségek a történelmi Magyarországon című kötet átdolgozott kiadása. Kossuth Könyvkiadó.
- Artuković, Mato. 2001. *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*. Bibliotheca Croatica: Slavonica, Sirmiensia et Baranyensia, knj. 2. Slavonski Brod.
- Bajza, József. 1941. *A horvát kérdés*. Válogatott tanulmányok. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Balogh, Sándor (ur.). 2002. *A magyar állam és a nemzetiségek*. Budapest: A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai. 1848-1993. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Balta, Ivan. 2006. Pravnopovijesni hrvatsko-mađarski odnosi od dualizma do propasti monarhije, s posebnim osvrtom po pitanjima obrazovanja. U: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*. God. 43, br. 3-4. (83): 361-375.
- István, Bibó. 1986. *Válogatott tanulmányok I-IV*. I. kötet 1945-1949. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Cieger, András. 2005. A vizsgálobizottság és a nyilvánosság. U: *Médiakutató* 2005/08.
- Cipek, Tihomir, Matković, Stjepan. 2006. *Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.* Zagreb: Disput.
- Čepulo, Dalibor. 2002. *Ivan Mažuranić: liberalne reforme Hrvatskog sabora 1873.-1880. i srpska elita u Hrvatskoj*. Dijalog povjesničara-istoričara: Herceg Novi, 1.-4. ožujka 2001. Ur. : Hans-Georg Fleck – Igor Graovac. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann.
- Dobrovšak, Ljiljana. 2005. Židovi u banskoj Hrvatskoj u zbivanjima 1903.-1904. U: *Časopis za suvremenu povijest*, 3: 635-652.
- István, Frankl. 1942. Harminc év a szabadkai életben 1890-1920, *A várospolitikai harcok évei 1890-1902*. Szabadka.
- Gángó, Gábor. 2009. Az 1868. évi nemzetiségi törvény és következményei. U: *Korunk*, 2009/V.
- Gostl, Igor. 1996. *Najveća predstava u Zagrebu*. Zagreb: ABC.
- Gyurkovics, György. 1903. Gróf Khuen-Héderváry mint államférfi, és mint ember. U: *Vasárnapi Újság* 1903. br. 30.
- Horvat, Josip. 1989. *Politička povijest Hrvatske I*. Zagreb.

- Ignotus, Hugo. (Veigelsberg, Hugó). 1910. A politika mögül – Khuen gróf – Jegyzetek. U: *Nyugat*. Budapest, br. 13.
- Iveljić, Iskra. 2008. Od uza Sudbenog stola do turneje po Rusiji : Nepoznata pisma Josipa Henneberga iz 1894. -1897. U: *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 40 No. 2: 587-624.
- Janjatović, Bosiljka. 2003. Stjepan Radić. *Progoni-zatvori-suđenja-ubojstvo (1889.-1928.)*, Zagreb: Dom i svijet.
- Kemény G., Gábor. 1947. *A magyar nemzetiség kérdés története. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében 1790–1918*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kemény G., Gábor. 1952. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. I. (1868-1892)* Budapest.
- Kemény G., Gábor. 1956. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, II. 1892–1900*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kemény G., Gábor. 1964. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, III. 1900–1903*. Budapest: Tankönyvkiadó
- Kemény G., Gábor. 1966. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, IV. 1903–1903*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kemény G., Gábor. 1971. *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. V. (1906–1913)*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kenyeres, Ágnes (főszerk.). 1967. *Magyar életrajzi lexikon I. (A–K)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. 2013. Izidor Kršnjavi i simbolika zagrebačke Zlatne dvorane. U: *Kolo*, Zagreb, br. 5.
- Krestić, Vasilije: *O nazivu jezika u prošlosti Hrvatske*. Primljeno na II skupu Odelenja istorijskih nauka od 21. marta 1990. http://kovceg.tripod.com/vk_o_nazivu_jezika.htm
- Kušlan, D., Šuhaj, M. 1962. : *Spisi saborski sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od godine 1865-1867, I.*, Zagreb.
- Ostmajer, Branko. 2009. Khuen – ključna epizoda slavonskog regionalizma. U: *Slavonija, Baranja i Srijem. Vrela europske civilizacije*, sv. 1, ur. Božo Biškupić, Vesna Kusin, Branka Šulc. 390-397.
- Petkovics, Kálmán. 1975. *Az égtáj. Februári zendülés*.
- Perić, Ivo. 2000. *Hrvatski državni sabor 1848.-2000*. (drugi svezak 1868.-1918.), Zagreb.
- Polić, Martin. 1899. *Parlamentarna povijest Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Dio prvi, od godine 1860. do godine 1867.*, Zagreb.
- Polić, Martin, 1901. *Ban Dragutin grof Khuen-Héderváry i njegovo doba*. Zagreb.
- Rumenjak, Nives. 2006. Manjinski identitet i autostereotipi: srpska karikaturau Hrvatskoj 1896. -1902. U: *Časopis za suvremenu povijest*. Vol. 38. No. 2: 549-567.
- Szabó, Gjuro. 1938. *Instalacija nagodbenog bana barona Levina Rauchagodine 1869*, Zagreb.
- Szász, Zoltán. 1998: A nemzetiségek és a magyar forradalom. U: *Történelmi Szemle*, br. 3-4: 193-203.

Summary

Viceroy Karlo (Károly) Khuen-Héderváry and the Croats

Viceroy Károly (in Croatian historiography sometimes referred to by the name of Karlo; Charles, and sometimes in the Croatian language form of Dragutin) Count Khuen Héderváry is one of the most important and highest ranked individuals in Croatian-Hungarian history, a statesman who was twice honoured with the Viceroy title (1883-1903) and has been elected as the president of the Hungarian Government (June 27, 1903 - November 3, 1903 and January 17, 1910 - April 22, 1912). He left behind an indelible imprint on the Croatian history at the turn of the 19th and 20th centuries, but in historiography and in folk consciousness he was registered in an extremely negative way, often being accused for Magyarisation* of Croatia. Count Khuen-Héderváry, became generally known in Croatia, as such, although the vast majority of Croats do not know anything else about him except the above mentioned stereotypes. It is often argued that he was a foreigner, imposed from the outside (Hungary), although he grew up and lived most of his life in Croatia. All his life he stood up for maintaining the Hungarian-Croatian state community and has promoted cooperation and coexistence between the two nations; as a Viceroy he also defended the rights of Croats. In his thesis the author analyzes the political situation in Hungary and Croatia in the second half of the 19th century and early 20th century, and he presents the point of view of Viceroy Khuen-Hedervary and his role in the history of Croatian-Hungarian State.

Keywords: Croatian Viceroy and President of the Hungarian government, Viceroy Karlo Khuen Héderváry, Croatian-Hungarian state union, dualism, national issue, debate on the budget for the year 1904.

* Magyarization (also Magyarisation, Hungarization, Hungarisation) was an assimilation or acculturation process by which non-Hungarian nationals adopted the Hungarian (also called „Magyar) culture and language, either voluntarily or due to social pressure, often in the form of a coercive policy.